

007

Lkn

292

1999

1913 Նոյեմբեր, 25.

Մ. Տ. ՀԻՈՏ

~~1913~~

Ք Ր Դ Ե Ր Ը
ՏԱԶԿԱՑ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Ազգազրական նիւթեր)

Հատոր Ա.

1194

Ս. - ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

«ՊՈՒՇԿԻՆԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ»

1905

Доз. Ценз. С. Петербургъ, 10 Января 1905 г.

4222-60

28. 226

„Пушкинская Скоропечатня“ Лештуковъ, 4.

Խորին յարգանքը կրնւիրեմ

«Խունխորի» և այլոց հեղինակ Մեծար-
գոյ Վարոն

ՅԱԿՈՒՐ ԱՋԱՐԵԱՆԻՆ

Ս. Տ. Շուտ

Շ 2 2 1 - 3 3 3

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՔՐԴԵՐԸ ՏԱՃԿԱՑ-ՀԱՅԱՍ- ՏԱՆՈՒՄ

(ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ)

Հատոր Ա.

9

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն Ք

Տանկական հայաստանի աշխարհագրական գիրքը և դարաւոր հայրենակցութիւնը հայ և ֆիւրդ (курдъ—kurd—koord) տարրերի մէջ ստեղծել են չարաբերական այնպիսի զծեր, որոնք այդ երկու տարրերին շատ բանով դարձրել են համանման, միատիպ: Կենցաղավարական պայմանները, փոխադարձաբար, այնպիսի ազ-

գեցութիւն են գործել չիշեալ ժողովուրդների հողուն ու մարմնին վրայ, որ այսօր Տանկահայ ազգազրութեան մասին խօսելիս ես կրդժւարանամ նոյնիսկ հաւատայ, թէ այդ կարող է կատարեալ լինել առանց քրդական ազգազրութեան:

Հայ և Քիւրդ տարրերը վարերէ հետէ կապրին կողք կողքի՝ վարելով յանախ միանման քաղաքական ու տնտեսական կեանք, իւրաքանչիւրի մայրենի լեզւին հաւասար սովորելով ու գործածելով միմեանց բարբառը. իրաւաբանական սովորութիւններով նոյնպէս, համարեա, միատիպ: Նոյնիսկ ընտանեկան, խնամիական կապեր հաստատելով իրար մէջ, չիշատակութեան արժանի է և յաճախադէպ՝ նւիրական համարւող քիլովայութիւնը (կնքահայր, քաւոր), որ ենթականերին այնպէ՛ս կրճօտեցնէ իրար: Հապա այն փոխադարձ զիտակցութիւնը, թէ միևնոյն պապերէն սիրւած եղբայրներ են իրենք, ինչպէ՛ս նաև նոյն և նման սրբա-

զան աւանդութիւններով ու առասպելներով և հաւատալիքներով օժտւած ենթադրելով իրար: Ու այդ «միւսնոյն պապերի թոռներն ու ծոռները» քաղաքական ու տնտեսական կեանքում, կարիքն ստիպած պահուն, սաէպ և վստահութեամբ ձիմեանց զրացիական օճաղին զիմելով: Եւ այլն ևն:

Ահա թէ որպիսի հանգամանքներ համարձակութիւն աւին ինձ արտաչատելու վերոյգրեալ մտքերը:

Միւս կողմէն. ծնւած լինելով Տանկական Հայաստանի քրդաշատ մի նահանգումը (Բալու-Տիրսիմ) և 16 անմոռանալի, թանկագին տարիներ ապրած լինելով քրդերի մէջ—թէ՛ զիւղերում, թէ՛ Բալուքաղաքում, թէ՛ ամարանոց-եայլաներում, թէ՛ սարերի վրայ, թէ՛ պատերազմական վայրերում... — անշնչելիօրէն մեխւած, դրօշմւած են չիշողութեանս մէջ իմ սիրելի հայրենակից քրդերի կեանքէն բաւական բաներ, որոնց զրի առնելս ու

առանձին զրքերով հրատարակելս ոչ միայն անօգուտ չեմ գտներ, այլ զեռ կը վստահանամ ասել, որ ներկայ և չետագայ աշխատութիւններս՝ իրենց վերին աստիճանի հաւատարմութեամբ ու երշգրտութեամբ ծառայելու են որպէս պատւական ատաղծներ, քրդական կեանքը զիտականօրէն ուսումնասիրողների համար:

Ես կառաջնորդեմ պրոֆէսօր Քրիզօր Խալաթեանցի կազմած «Նայ ազգազրութեան ճրագրով» որի մէջ թէև շատ հարցեր բոլորովին անպէտք են Քիւրդ ազգազրութեան համար, բայց չամենայն դէպս նա շատ կը զիւրացնէ բանասէրների գործը:

Ընթերցողներին զիւրութիւն տալու համար ես չարմար գտայ ամեն մի բրդերէն կամ տանկերէն բառի մօտ, փակազծերի մէջ, դնել նոյն բառը Ֆրանսերէն երբեմն և ռուսերէն տառերով ու հայերէն բացատրութիւնը. այլապէս պիտի ստիպուէի դնել զրքի չետեր առանձին

բառարան, որ աւելի անչարմար կրլինէր: Յու ի սիրտ պէտք է ասեմ, որ իննամեայ անմիջական բացակայութիւնս հայրենիքէս շատ առարկաների անուններ մուսայրի է ինձ և այդ պատճառով էլ ստիպւած եմ եղել քրդերէնի փոխարէն զնել տանկերէն կամ ուսերէն իհարկէ բացատրութեամբ:

Մի խօսքով ես աշխատել եմ, որ ներկայ ուսումնասիրութիւնս մատչելի լինի բոլոր ընթերցող հասարակութեան թէ լեզուի և թէ ոճի կողմէն:

Ափսոս որ հնարաւորութիւն չունեցայ պատկերազարդ հրատարակելու, որով ընթերցողը ի մօտոյ հնարաւորութիւն կ'ունենար ծանօթանալու այս կամ այն իրի ձեին, կազմւածքին: Պիտի ջանամ սակայն ամեն կերպ, որ չաջորդ հատորներում այդ պակասն էլ լրացուի:

Ի վերջոյ աւելորդ չեմ համարիր չարել, որ ներկայ աշխատութիւնս, աննշան փոփոխութիւններով, այս տարի հրատարա-

կել է ուսերէն լեզուով «Ռուսաց ԿԱՅ-
ՍԵՐԱԿԱՆ Աշխարհագրական Ընկերու-
թեան» Կովկասեան Բաժանմունքը, որ
ներկայացրել է Պ. Համբարձում Առաքե-
լեանը: Այդ գրքոյկին, որ զրական փան-
թոմիմայի խաթեր համար կրկրէ «Курды
въ персін» վերնագիրը, ի մեծ զարմանս
իմ, ստորագրել է Պ. Հ. Առաքելեանը...
որպէս հեղինակ:

Պ. Առաքելեանը, 1902 թւի ամար,
Անապայում, ինձ յայտնեց, որ գնալու է
Համբուրգում զուժարելիք Արևելագէտ-
ների ժողովին և կրցանկայ ունենալ Քրր-
զական ազգագրութիւնը ժողովում կար-
գալու համար: Ես պատրաստականու-
թիւն յայտնեցի՝ տալու մի համառօտ
ուսումնասիրութիւն, ժողովում կարգա-
լու և վերադարձնելու պայմանաւ: Պ. Ա-
ռաքելեանը վեր առաւ այդ աշխատու-
թիւնս և ասաց. — Արևելագէտների XII
Միջազգային ժողովում կրկարգամ այդ
որպէս Ձեր աշխատութիւնը և այնու-

հեռե էլ կըմիջնորդեմ ուսաց. Կ. Աշխ. Ընկ. առաջ, որպէսզի նիւթականապէս հնարաւորութիւն տան Ձեզ շարունակելու այդ աշխատութիւնը և կազմելու քրդական կատարեալ ազգագրութիւնը, ապա կըվերադարձնեմ Ձեզ ձեր ձեռագիրը:

Այնուհետև անցան ամիսներ ու տարիներ և մենք մի քանի անդամներ հանգիստեցինք Պ. Առաքելեանին հետ «Մշակի» խմբադրատանը, Թիֆլիսում: Չնայած իմ մի քանի պահանջին՝ վերադարձնելու ինձ ձեռագիրս (որի սեւագրութիւնը չունէի, որովհետև հապճեպով էի կազմել և ժամանակ չէի ունեցել արտադրելու) Պ. Առաքելեանը «այսօր-վաղը» ասելով կը ձգձգէր: Այս տարի մի անգամ էլ յայտնեց պարոնը, որ իմ աշխատութիւնս ներկայացրել է վերոյիշեալ Ընկ. Կովկ. բաժանմունքին հրատարակելու համար: Վերջերս կատանամ այդ գրքոյկը և կը տեսնեմ, որ մեր կարճահասակ պարոնը

փառաւորապէս տիրացել է նրան և ստորագրել «А. А. Аракелянъ»...

Մի բան, որ մազաչափ պատիւ բերել չէ կարող ինքն իրեն զրական գործչի տեղ դրած Պ. Առաքելեանին: Ես զիմեցի պարոնին առանձին նամակով և բացատրութիւն պահանջեցի նրա այդպիսի վերաբերմունքի համար զէպի իմ սեպհականութիւնը. պարոնը փոխանակ արդարութեամբ խոստովանելու իրա մեղքը՝ տակաւին համարժակել է, բոլորովին անտեղի և անիրաւացի, հայհուցել մի յայտնի հասարակական գործիչ-փիլիսոփայի, որի սուղև լեզու իսկ չէ կարող թրջել որևէ Առաքելեան: Մենք կրպահենք այդ 7 երեսանոց նամակ-հայհուցաբանութիւնը, որ կրկրէ «28 սեպտ. 1904 թ. թլակաւնը և Հ. Առաքելեան» ստորագրութիւնը:

Մեղքի մէջ չիմնալու համար պէտք է յայտնեմ, որ Պ. Առաքելեանը «Курды въ персін» գրքոյկում ունի մի քանի տող ինքնուրոյն զրւածք, այսինքն ինծմէ ա-

ռաճէն զուրս, որը սակայն երբէք իրա-
ւունք չէր տար պարոնին հեղինակ կոչւե-
լու: Սակայն պարոնը այնքան էլ միամիտ-
ներէն կամ անհեռատեսներէն չէ. նա դիմել
է մի քանի արդարացուցիչ(?) միջոցների. —

Նախ՝ որովհետև Պ. Առաքելեանը, իրա
ասածին նաչելով, գիտէ Պարսկաստանը
աշխարհագրականապէս, մասամբ և զուցէ
ազգագրականապէս, հետևաբար և պարս-
կաստանում զանազ քրդերի մասին էլ
թերևս ունենայ մի փոքր ծանօթու-
թիւն՝ վեր է կացել պարոնը և չիշելով
ինչ որ նանապարհորդութիւններ, բառեր,
բառեր և էլի բառեր... իրան հռչակել
ուսումնասիրող քրդական կեանքի: Պա-
րոնն ասում է, որ ինծմէ այդ նիւթերն
ստանալէ առաջ «նոյն ըէֆէրաար (հիմա
(Курды въ персін) կարդացի 1900 թւին
Պարիզի կօնկրէսում, որ տպւած է... Նոյն
ըէֆէրաար տպւած է 1889 թւին «Ազ-
գագրական ճանդէսի մէջ...», մի բան որ
սուտ է ոտով-զլխով...

Երկրորդ՝ պարոնը զետեղել է լիշեալ
գրքոջկուճ հեռեկալ առդերը.

„Затѣмъ, одинъ изъ моихъ знакомыхъ, посвятившій себя тоже спеціально изученію быта о жизни курдовъ въ Турецкой Арменіи, учитель Шводъ, доставилъ мнѣ въ прошломъ же году, послѣ конгресса Ориенталистовъ (գարձեալ սուտ. վերև ես նկատեցի, որ իմ աշխատութիւնս առաւ պարոնը ուղղակի այդ կոնգրէսում կարգաւու նպատակով) цѣнный матеріалъ, при сличеніи котораго съ собраннымъ мною матеріаломъ оказалось, что обычаи, нравы, бытовые черты какъ у турецкихъ, такъ и у персидскихъ курдовъ почти ничѣмъ не отличаются. Матеріалъ Швода далъ мнѣ возможность расширить программу моихъ изслѣдованіи и представить уже Кавказскому Отдѣлу Императорскаго Русскаго Географическаго Общества болѣе полный и подробный очеркъ курдовъ къ этнографическомъ отношеніи.» Որքան շնորհակալ պիտի լի-

նէի, պարոն, եթէ նեղութիւն կրած չ'լինէիք ձեր հեղինակութեան մէջ (?) այդքանն էլ չիշելու:

Երրորդ՝ բուն ազգազրական մասում կրտեսնեմ, որ Պ. Առաքելեանը նոյնիսկ քրդերէն լեզուով զրածս դարձածքները կը շահագործէ. մինչդեռ քրդական այն բարբառները, որ ես գործ եմ ածել այդ աշխատութեան մէջ՝ անժանօթ են պարոնին, եթէ նոյնիսկ ընդունենք, որ նա տեղեակ է պարսկաստանի քրդերի բարբառին. «...я былъ знакомъ съ мѣстнымъ языкомъ и условіями» կասէ պարոնը պարսկաստանի մասին գրելիս *): Ի՞նչ գործածած դըմըլերէնը (demeli) և դըրմանճերէնը (kermandji) բոլորովին տարբեր են քրդական այն բարբառներէն, որոնք գործածական են Պարսկաստանում, Ռուսաստանում և Վասպուրահանում: Այդ բանը կըխոստովանի և յայտնի քրդագէտ Պ.

*) Shu. „Курды въ персін“ երես 2.

Յակօր Ղաղարեանր: Ասամներիս իբր
ապացոյց բերեմ „курды въ персін“ զբբէն
իմ մի բանի խօսքերս.

ա. Венгъ даишъ=հրաւէր հարսանեաց.

բ. Бенну, лия=բաւ է, աօ.

գ. Эй, достн, кэйнэ этё броще мнѣ=
Այ խնամի, ծախիր ինձ աղջիկդ.

դ. Keinée khale éme be rako ethia=
Աներոջս աղջիկը! եկ ննջիր այստեղ.

ե. Allah itchoun vannan, ki jené ema
keïne bi=Յանուն Աստուծոյ կերգեմ, որ
իմ կինը կոչս էր.

զ. Keïne éteu halal nan vord ou*)=
աղջիկդ հալալ հայ է կերել: Բաւական
են օրինակները: Դրանք նախադասու-
թիւններ են, որ Պ. Առաքելեանի պապն
էլ լսած չէ թերևս: Բացի այդ՝ ես հա-
ւատացած եմ, որ Պ. Առաքելեանը նոյն-
իսկ զբրմանձերէն բրդերէնը չ'զիտէ, ո-
րովհետև այդ զբքոյկում զբրմաննի խօս-
քերն ալլասերլած են, ուղղագրութեան
աններելի սխալներ արած... մի բան, որ

կապացուցանէ պ. Առաքելեանի տգիտու-
թիւնը զրրմանճերէնում!

Առ այժմ ես կրբաւականանամ այս-
քանով, վստահ որ սիրելի ընթերցողն ար-
դէն կազմեց ճի փոքր զաղափար պ. Ա-
ռաքելեանի վերաբերմունքի մասին զէպի
ուրիշի սեպհականութիւնը:

Մ. Տ. ՀԼՈՄ

1904 թ. Նոյեմբեր 13

Անապա

1794.

ՔՐԻՆԵՐԸ ՏԱՃԿԵՑ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝

Ա.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԵՒ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1. Բնակումեան սահմանները և ճայրենիքի գա-
ղափարը.

Տաճկա-Հայաստան ասելով մենք կը-
հասկանանք Վանի, Բաղէշի, Կարնոյ,
Տիզրանակերտի, Խարբերդի և Սեբաստի-
այի նահանգները, ուր կը բնակին քրդերը:

Միջազետքում, Կիլիկիայում, Պարս-
կաստանում և Կովկասում նույնպէս կը-
բնակին որոշ թւով քրդեր:

Չ'նայած որ մի քանի նորագոյն աշխարհացոյց տախտակներ փոքր Ասիայում ցոյց կուտան և՛ Քիւրդիստան (Kurdistan—Koordistan) անունով մի երկիր, բայց դա ոչ այլ ինչ է, ևթէ ոչ Նոր-Հայաստանի մի հարազատ մասը. միայն անիծւած մետաղի և նոյնպէս անիծւած փոլիթիքայի շնորհիւ է տեղի ունեցել այդ բառախաղութիւնը... Այնպէս որ, խօսքս այսօրւայ մասին լինելով, «ստան» վերջաւորութեամբ բնորոշող Քիւրդիստանը դոյութիւն չունի և չի էլ կարող ունենալ, որովհետև այսօր քրդեր ասելով մենք կրհասկանանք՝ բազմազան ցեղերի բաժանւած և բազմապիսի հանգամանքներով իրարմէ խորթացած (եթէ ընդունենք, որ նրանք բոլորը մի ժամանակ մի ամբողջութիւն, միաձոյլ մի ազգութիւն կրկազմէին), օտարացած և ընդհանուր ոչ մի ուշագրաւ ներքին կապ չունեցող, ուրոյն ուրոյն ցեղեր, և ոչ թէ մի անբաժան ազգ, որ այսպէս թէ այնպէս իրաւատէր

լինել կարողանար այս կամ այն երկիրը
իր հայրենիք անւանելու կամ դարձնելու:

Այդ կէտի մասին խօսելիս հետաքրք-
րական կրլինի, իհարկէ, քրդու իրա կար-
ծիքը քրդական հայրենիքի մասին:

Ինչպէս պէտք էր սպասել՝ մեր հաս-
կացած եղանակով հայրենիքի մասին
քիւրդը ոչ մի հասկացողութիւն չունի:
Սեպհական հայրենիքի գաղափարը ան-
մատչելի է քրդերին:

Իրաւ է, որ քրդական բարբառներն ու-
նին իսկապէս հայրենիք նշանակող օտա-
րահնչիւն վաթան կամ վէյթան (veitan—
вейтанъ) բառը. սակայն պէտք է ասել,
որ քիւրդն այդ բառով կրհասկանայ ուղ-
ղակի իրա ծննդավայրը: Այնպէս որ՝
մինչդեռ Սլօի համար Շատախն է վա-
թան, Ալօի վաթանը Ստանան է կամ
Ուրֆան և կամ Կեղին:

Ի ուր խօսեցէք շատ թէ քիչ հասկա-
ցող և մինչև անգամ 1—2 արարական
տառերին ծանօթ քրդուն հետ և կրտս-

նէք, որ Ֆրանկստան ասելով նա Գաղղիա չի հասկանար, այլ մի երկիր, կամ դուցէ մի դաշտ, մի հովիտ, մի լեռնաշղթայ... ուր Ֆրանկներ կրբնակին: Այդպէս և Արմնիստան կանւանէ քիւրդը, օրինակ, Նոր-Նախիչևանը ոչ թէ նրա համար, որ այդ քաղաքը աշխարհագրական հաստատունուն է, այլ որովհետև այդ քաղաքում Արմնիներ, Ֆրլլահներ կրբնակին: Եթէ շատ թէ քիչ զարգացած քիւրդն է այդ հասկացողութեան տէր, ինչ կրլինին միւսները:

Ուրիշ խօսքով կարելի է ասել, որ բրդու հացեացքով հայրենիքը գոյութիւն ունի լոկ ազգագրականապէս, իսկ աշխարհագրականապէս—ոչ:

Թուրքերէն է փոխանցեալ սիլա (silah) բառը, որ բրդերը կրգործածեն և որը նոյնպէս հայրենիք կրնշանակէ, բրդական բարբառներում այդ բառն էլ կրգործածուի իբր պանդխտութենէ վերա-

դառնալու վայր— ծննդավայր, ուր կր-
մնան դարիպի ընտանիքն ու սիրելիները:

Քրդերի բերանում իսկապէս ծննդա-
վայր-հայրենիք կրնշանակեն հետեւեալ
բառերը՝ մեր լեռները, մեր բանակա-
տեղը, մեր արօտամարզերը ևն, որոն-
ցով կը չիշեցնեն ձեզ այն տեղերը, որոնք
այսպէս թէ այնպէս կապւած են քրդա-
կան կեանքէն որևէ պատմական անցքի
կամ առտնին անցուվարձի ծօտակաջ և
կամ հեռաւոր անցեալի հետ:

Գաւառացի տանկահայերը քրդաբնակ
վայրերը կրկոչեն քըրվանոց կամ քիւր-
վանոց, ինչպէս և տանկաբնակները՝
թուրքանոց կամ տանկընոց:

Այսօրուայ բազմաթիւ քրդական ցեղե-
րէն Տերսիմցիք (Dersimtsik) մասամբ և
վերջնիս սահմանակից խրոանցիք կարող
են որոշ չափով պարծենալ իրենց փառա-
ւոր հայրենիք-սարերով, որոնց ամուր
կառչած են դարերէ հետէ և յաճախ ար-
ժանաւոր կերպով հրապարակ են եկել

Օսմանցւի դէմ, սրի ծայրով պաշտպանելու իրենց հայրենեաց սրբազան ազատութիւնը ընդդէմ արտաքին ոտնձգութիւնների: Սակայն այնուամենայնիւ բացառիկ այդ ցեղը էլի մեր ըմբռնած եղանակով հայրենասիրական որևէ զգացում չէ կրեր իւր ներսի դին:

Քրդերն առհասարակ չեն տածեր դէպի իրենց ծննդավայրը վառ սէր, և այդ ես մասամբ կրբացատրեմ նրանով, որ չաճախ տեղափոխութեան գատապարտւած են նրանք:

Այստեղ կարժէ առաջ բերել և՛ մի քանի քրդական առածներ, որոնք այսպէս թէ այնպէս կը շոշափեն քննելի հարցը: Ահա.

1. Որտեղ երեկոյ—այնտեղ առաւօտ:
2. Որտեղ փորդ կշտացաւ՝ այնտեղէն լաւ տեղ չունիս:
3. Այն առուն, ուրկէ երկար ժամանակ չուր կը վազէ՝ կը հոտի:

4. Այն դաշտը, ուր երկար կրքնակ-
լիս համն ու լիութիւնը կերթայ:

5. Մուկին վաթանը պատին ճեղքն է:

6. Խլուրդն օրական 100 վաթան կը
փոխէ՝ մէկը միւսէն լաւ:

7. Պարկս կրնետեմ, ուր ինկաւ՝ այն-
տեղ է վաթանս: Եւ այլն ևն:

Անցեալ տարիներ մի չաչտնի քիւրդ
պէկզատէ (իշխանապն) Եղիպտոսում ըս-
կսեց հրատարակել մի չեղափոխական օր-
դան «Քիւրդիստան» վերնագրով: Այդ
ողորմելի օրդանը, որ նոր-Քիւրդերի
կամ Երիտասարդ Քիւրդիստանի (?)
բերանն էր լինելու՝ դեռ մի առանձին նո-
րութիւն չ'ներկայացրած՝ անհետապա-
հեղիպտոսի եթերէն, իրա հետ անհետաց-
նելով և՛ նոր և՛ հին ազատ-քրդութեան
զաղափարը: Հայերիս մէջ գտնւեցին տա-
կաւին նույնպիսի օղորմելի տաք դուրս
պատանիներ, որոնք սկսեցին փառաբա-
նական բացականչութիւններով «մերձե-
ցում» երազել չիշեալ... Քիւրդիստանին

հետ! Արդեօք համոզւեցան այժմ այդ պարոնները, որ քրդու հայրենիքը եղել է, է և կլլինի կուլտուրական կեանքի երես շտեսած վայրերը... Թղթեղէն «Քիւրդիստանի» սակաւահետազոտութիւնը մի հսկայ գրուական է՝ քրդու մէջ հայրենասիրական զգացմունքների կատարեալ բացահայտութեան:

Իննսնական թւականներին՝ փառահեղ կոչնակի ձայնէն զարթնած աանկահայ ժողովուրդը սանձարձակ աղատութիւն էր աւել իրա հայրենասիրական ու ազատասիրական զգացմունքներին, այդ միջոցներին քրդերը փառաւորապէս կրհեղնէին ու կրճադրէին հայերին: Հետեւալ պաղլաման (baghlama—քրդական լօ-լօ—երգ) կարող է դադափար տալ ընթերցողին ասածներիս վերաբերմամբ.

Գրքմաննիք. «Այ, լօ-լօ-լօ-լօ, լօ-լօ-լօ.

Խօտէ խօտէ, էմ նրդանրմ,

Ախրլ Ֆրլլան չի՞ պունէ.—

Կըշտ թօփ պուլըն նաւ քի-
լիսան

Տուվէ տըբըն ալ խօտէ,
խօտէ..

Լօ-լօ, Ֆախիրօ խրամալօ
էրմէնիստան!

Զաղաներ. «Այ, լօ-լօ-լօ-լօ, լօ-լօ-լօ.

Եէնան վաննու քի Սուլթան
Խապուլ քէրտա մաղմանդան,
Վաթ ու, լօլօ, հարէլ շէսթ
խաւան,—

«Պէկլիկ վէրդիմ Արմէնիան».

Լօլօ, Ֆախիրօ խրամալօ Ար-
մրնիստան.

Գ. «Այ, լօ-լօ-լօ-լօ, լօ-լօ-լօ.

Լօ-լօ Ֆրլլան, կուտարի պ'բը,
Սուլթան զանը չի՞ չէ տըբը,
Սուպէ թէլէ խրաֆըք բը-
շանտ,—

Տիսան շուխուլէ խօտըբը ֆէնտ.

Լօ լօ, Ֆախիրօ խրամալօ էր-
մէնիստան.

2.

«Այ, լօ-լօ-լօ-լօ, լօ-լօ-լօ.

Փանճէս սէռ ու բննու խառ-
խրոան

Թէփէր արտու փափազ եէ-
նան (?).

Շի-կիէչրա ծիեան կափուռան
Ու խալէխօ եօվքէրը փէ ին-
կիլզան.

Լօլօ, Փախիրօ խրամալօ Ար-
մբնիստան!

4.

«Այ, լօ լօ լօ լօ, լօ-լօ-լօ.

Էճ իրօ հրփան սար ժէ տրբբմ,
Հուն ժէ հէռն՝ կրլլի պրբբն,
Մէրօֆ էվան քի՞չէ-քի՞չէ մէ-
ղէբբմ, —

էվ ինկլի՞ղ քի թէփմիշ տրբբն.

Լօլօ, Փախիրօ խրամալօ Էր-
մէնիստան!

Ահա և աղատ թարղմանու թիւնը. —

կ'զարմանանք, Տէր Աստուած, հայերի
անխելքութեան վրայ, որ եկեղեցիներու մ
հաւաքուած աղօթելիս կրհաւատան այն

առասպելին, որ իբր թէ Սուլթանը (Համիտ II) վեց մեծ պետութեանց ասած լինի, թէ իշխանութիւն տւի հային... Սակայն թող դիտենան հայերը, որ զբանք խաղեր են (Ֆանդ) Սուլթանի կողմէն և վերջնի մի հեռագիրը (ու՞մ?) կարող է ամեն ինչ չեղաշրջել... Իրանց (հայերի) սեւագլուխը 15 տարի է, ահա, որ անհաւատների մէջ շրջադաշելով՝ երկիր կ'երազէ, Սնգլիոյ (?) աշակցութեամբ... Այսօր մենք ձեզ (հայերին) կըշորթենք, որպէսզի ձեր խելքի չափն իմանանք և ձեր բարեկամն ո՞վ է—ճանչնանք. ևն ևն...»: Կասեն, իբր թէ այդ պաղլաման շարագրել է Բալուի տանկաց միւլֆտի Սայիտ էֆէնդին —մի ականսուօր հայակեր:

Շարունակութեան մէջ քրդերը «թուրի և մուրի փայ շինելով» հայերի հայրենասիրական զգացմունքը՝ մատնացոյց կըլինին իրենց վրայ, որ այդպիսի «արևի երես չ'տեսած խելառութեան» չըհե-

տամտելուն համար երջանիկ են և ազատ։
Սալիա էֆէնտի^ն է, իրօք, զրա հեղինակը,
[Թէ՞ մի ուրիշը, [Թո՞ւրք [Թէ՞ քիւրդ,
խնդիրը զրանուծը չէ, այլ նրանուծ, որ
քրդերը իւրացրել էին, կը սիրէին ու
կերպէին։

Գալով Պատմական-աշխարհագրական
Քիւրդիստանին, որի մի մասը մեր մա-
տենագիրներէն հոչւած է Կորդէք (gor-
tek—Гортекъ), ըստ Kiepert-ի կիչնայ՝ հիւ-
սիսէն Կապուտան ու ըղնունեաց ծովերի
միջև, Արևելեան սահմանն էր այսօրուայ
Պարսկաստանը, Արևմտեանը՝ Տիգրիս գե-
տը կամ Պոթան սու։

2. ՔՐԴԵՐԻ ԹԻԻԼ.

Քրդական բազմազան ցեղերի ընդհա-
նուր թիւն էլ մինչև այսօր առեղծւած է.
եղած տեղեկութիւններն էլ խիստ հակա-
սական ու վայրիվերոյ։ Այսպէս, օրինակ.

մինչդեռ Էլիզէ Ռէկլիւ *) քրդերի ընդհանուր թիւը կը գնէ 1,818,000, անդին ըստ Կինէ'ի և Ռօուլինսօնի՝ պէտք է հաշուել շուրջ 3 միլիոն. իսկ արտասահմանեան մի քաղաքական օրգան բովանդակ քրդերի թիւը կը համարէ 2, 250,000:

Այգպիսի հակասական երևույթը թող չի դարձայնէ ընթերցողին, որովհետև քաղաքական ու կուլտուրական, համեմատաբար, աւելի բարձր աստիճանի վրայ կանգնած տաճկահայերը—ունենալով իրենց կրկին պատրիարքութիւնները, կաթուղիկոսութիւնը, առաջնորդարանները, մամուլը, դպրոցները ևն—մինչև այսօր չունին դեռ մի պաշտօնական, վստահելի վի-

*) Միանգամ ընդ միշտ պիտի յայտնեմ այստեղ, որ ներկայ աշխատութիւնը կազմելիս սեղանիս վրայ ունիմ. ա. Էլիզէ Ռէկլիւի («Լազիստան, Հայաստան և Քիւրդիստան») գիրքը, թարգմ. Միաբանի. բ. Պօղ. վ. Նաթանեանի «Արտօսը Հայաստանին» և Անդրանիկի («Տերսիմը»):

ճակագրութիւն հաշ ազգաբնակութեան:
Հասպա Ի՞նչ սպասենք քրդերէն: Ինչևէ:

Ճանկաց-Հայաստանում զտնւոյ բոլոր
քրդերի թիւը կարելի է հաշւել, մօտա-
ւորապէս, 800,000 հոգի:

3. ՔՐԴԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.

Դեռ Քրիստոսէն առաջ մենք կրհան-
գիպենք քրդերին՝ մեծ թէ փոքր չափով
պատմական տեղերում, սակայն նրանց
ծագումը թաղւած է խորին մթութեան
մէջ:

Մի կողմ թողած բանասէրների են-
թադրութիւնները՝ նոյնիսկ քրդերն իրենք
չեն կարող բաւարար չազուրդ առլ մեր
հետաքրքրութեանը:

Սյսպէս, օրինակ. քրդերի մի մասը
իրեն սերած կ'համարի Պարսիկներէն.
Երկրորդը՝ Օսմանցուներէն. երրորդը՝
Արաբներէն. չորրորդը՝ Հազրէթի Իսլ-
րահիմի—Հայր Աբրահամի—թուռներէն

(Երբայեցիներէն). հինգերորդ և բաւական ուշադրաւ մասը համոզւած է, որ «իրենց ու հայերի պապերը միևնոյն մարդիկն են» (Bav évan ou bav éman hévra iéc é — Бавъ эванъ у бавъ эманъ геvpa екъ э և համ hare Armenian ou man ievv merdoum biyou — Гаре Армянъ у манъ ёвъ мердумъ бiю). Կան զեռ և աջնպիսիներ, որոնք հայերի հետ խօսելիս կրգործածեն հետեւեալ դարձւածքը. «հայերի և Քրդերի մէջ խորթ մի մազ կայ. կարեաց այդ մազը — կրվերանայ երկու ժողովրդի մէջէն ամեն մի օտարութիւն». պէտք է ասել, սակայն, որ յաճախ այդ Քրազը կրգործածեն քրդերը որպէս հանոյացուցիչ միջոց՝ խօսակից հայի աչքը մանելու համար:

Կան, վերջապէս, քրդեր էլ, որոնք իրենց և եղիաների մէջ կրնկատեն մի այդպիսի բարակ մազ:

Հայ բանասէրներէն մի քանիսը, — Գարեգին սրբազան Սրբանձաւանց, Պօղ. վրդ.

Նաթանեան, Չ. Պոյաճեան և այլք,— լոկ ազգասիրական զգայմունքներէ թելադրւած, բրգերին առհասարակ կամ մեծաւ մասամբ կրհայացնեն. իբր թէ կեանքի և իբրաւանց անապահովութիւնը մղած լինի նրանց նախ դէպի կրօնափոխութիւն — հայադաւանութենէ մահմէդականութիւն — և ապա հեռացրած ազգայնութենէն էլ:

Իչնայ այդպիսի ազգասիրական ենթադրութեան մէջ՝ ես չեմ կարող, որովհետեւ կրճտածեմ, որ զուցէ բրգերը նոյնքան հին ժողովուրդ են, որքան և մենք չայկեաններս, և բայի այդ՝ բարեխիղճ բանասէրէն կրպահանջի քննելի առարկան ներկայացնել ոչ այնպէս, ինչպէս հասնելի է բանասէրին, այլ ինչպէս որ կայ առարկան: Այդ նախազգուշացմամբ էլ ես պիտի ասեմ հետեւեալը. քրդերի ծագումը եղել է, է և կըմնայ անյայտ մարդկութեան, քանի զեռ դիտական լուրջ

ուսուձնասիրութեան ենթարկած չէ այդ
ժողովրդի կեանքը:

4. ԲԲԴԵՐԻ ԴՐԱՑԻՆԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՓՈ-
ԽԱԴԱՐՁ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Միակ ժողովուրդը, որին կարելի է
հանդիպել բոլոր այն տեղերում, ուր բըր-
դեր կրթնակին, դա Հայն է: Հայոցմէն
չետոյ կուզան Յամանցուները, Պարսիկ-
ները, Արաբները, Յոյները, Ասորիք ևն:
Թէև ուսական հայաստանումը՝ ըստ
պաշտօնական վիճակագրութեան կրթնա-
կին 140,000 բրդեր, բայց դրանք չարա-
բերական որևէ դիժ ստեղծած չեն իրենց
ու ուսների մէջ:

Իրանցմէ առաջնի—Հայ ժողովրդի հետ
դարերէ հետէ կրպահպանեն բրդերը ա-
մենասերտ փոխադարձ չարաբերութիւն-
ներ, որոնց մասին մենք չիշատակեցինք
և էլի առիթ կունենանք մանրամասնու-
թեանց մէջ մտնելու:

Տաճիկները կամ Օսմանցուների հետ
թէև քրդերն ունեցել են և ունին մօտիկ
չարարերութիւն, բայց վերջինս իր վրայ
կրկրէ բացասական հետաքրքիր դրօշմ:
Պարզէնք մի քանի կէտեր մի գաղափար
տալու համար:

Չ'նայած տանիկների ու քրդերի մե-
ծամասնութեան դաւանակցութեան՝ նրանց
առանին կեանքը, նիստ ու կացը, աւան-
դական սովորութիւնները բոլորովին տար-
բեր են ու չաճախ այդ իսկ զանազա-
նութիւնները տեղի կուտան երկաթի մէջ
սուր, արիւնահեղ ընդհարումների:

Քրդուն անհասկանալի մի առեղծւած
կայ, որ շարունակ կրմեծացնէ երկու տար-
րերի միջի անչրպետք: Օսմանցւի կառա-
վարութենէն ուղղակի և անուղղակի կեր-
պով շորթելը, կողոպտելը, նրա ձեռ-
քին կօչր գործիք դառնալով՝ իրա քրիս-
տոնեայ դրացիների աչքէն իջնալու ու-
շագրաւ պարագան և նման քաղաքական
հանգամանքներն են, որ օրըստօրէ կրխը-

տասնեն սառնութիւնը թուրքի և քրդերի մէջ:

Ոմանց կարծիքով՝ հայերին կողոպտելու և կոտորելու սուլթանական տնտրի հրահանգը քրդերի սիրտը շահած և նրանց կատարեալ բարեկամութիւնը վաստակած կրլինի դէպի տաճիկը: Իս միանգամայն սխալ են թաղրութիւն է, որովհետեւ դարեր շարունակ քրդուն կերակրող հայր՝ աշխարհասան դէպքերէն յետոյ, 90-ական գրողի փայ սև թւականներէն վերջը մանաւանդ, դադարեց այլևս՝ մէկ կողմէն իրա վաղեմի ձրիակերներին կերակրելէ և միւս կողմէն թրքաց գանձարանը լեցնելէ: Իս մի այնպիսի լուրջ հանգամանք է, որ, ընդհակառակը, փառաւորապէս բացեց քրդու աչքը և այդպիսով զցեց կարմիր փաղիշահի և դրա հետ էլ տանիկ ազգի վարկը քրդուն մօտ: Հրապարակուծ շատ փաստեր կան այդպէս ասող:

Նոյն իսկ հռչակաւոր «կողոպուտի» ժամանակ 1895—96 թ. թ., շատ բան չի

շահեց խեղճ քիւրզը, որովհետեւ Տաճիկ կառավարութեան անկշառ մ պաշտօնեաները օրցորեկով, շնորհիւ վեհափառ սուլթանի, սկսեցին՝ կողոպտւածներին վերադարձնելու (sic!) պատրւակով կողոպտել կողոպտողներին... Այգպիսով, անհարամ արին քրդու զլխին իրա խլածը. դեռ զիքթաթէօռի պատասխանատւութենէն խուսափեց պատմական չարութեան հեղինակը՝ վերագրելով ամեն մի եղեռն «քրդերի անզսպելիութեանը», թէեւ նա պրանով առիթ աւելց քրդերին սնուցանելու իրենց կրճքերին ներքեւ մի տեսակ էլ ատելութիւն, որը—նձ վիտէ—պուցէ մի օր խտանայ և ստանայ ծանր սպառնալիքի բնաւորութիւն...

Այո, շատ չ'անցած, կողոպտւողները էլի դարձան տանելի դրացիներ քրդու համար, մինչդեռ ճիւղ թելադրողը չարիքի դիմակագօւրկ մնաց հրապարակի վրայ՝ ատուած ու զղւելի...

Տաճկի ու քրդու մէջ բարի չարաբե-

լուծիւն չ'պահպանելու գլխաւոր պատ-
ճառներէն մէկն էլ այն է, իմ կարծիքով,
որ այդ երկու տարրերն էլ որոշ չափով
ուրիշի հաշւով ապրող, անիրաւաբար
այլոց իրաւունքին աչք անկող և հետե-
ւաբար մի տեսակ էլ մրցակիցներ են, որ
չեն կարող հաշտ նաչել իրար:

Ես երբէք չեմ կարող ծռանալ այն
սարսափելի պատերազմները, որոնք մեր
երեխայութեան ժամանակ տեղի կունե-
նային և որոնք յաճախ կրվերչանային
երկուստեք մի քանիների արնաթաթախ
գետին ապալուելով: Խօսքս կրվերաբերի
մանկական պատերազմներին, որոնց մէջ
չայ ու Քիւրդ երեխաները կրկազմէին
առանձին՝ միացեալ բանակ ընդդէմ տա-
ճիկների: Մեր մեծերը ոչ մի նկատողու-
թիւն չէին աներ մեզ. դա, կարծես, ա-
մենքին հասկանալի ու շատ էլ բնական
մի երևոյթ կրհամարէր: Այդպէս է և
այժմ: Աւելի հետաքրքրականը ո՞րն է.
չայ և Քիւրդ երեխաները իրար հետ կրո-

ւելիս, միմեանց թակելիս՝ անմիջապէս համբուրւել են, մոռացել մի բոպէ առաջ-
ւան թշնամութիւնը և միացած՝ յար-
ձակւել տաճիկ երեսաներին վրայ, հէնց
որ սրանք կրչայտնւէին կռի վայրը
«խնդալու համար բարեկամ համշիրակ-
ների ձեծկուրքին վրայ»: Մանկական թէ
խաղերի և թէ կրօնների ժամանակ հայ
ու Քիւրդ երեսաները կրնային միմեանց
որպէս բազեկամների, իսկ դէպի տանի-
կը՝ որպէս անհաշտ թշնամիի, որի և ի-
րանց մէջ երբևէ չէ կարող բարի արև
ծագել: Այնպիսի դէպքերում, երբ խաղի
այս կամ այն պարագան կ'ստիպէ մի քա-
նի հայ կամ Քիւրդ երեսաների ընկե-
րակցելու տանիկներին, խաղն էլ իսկոյն
կրկորցնէ իր հմայքը և խաղացողները
չեն կարող պահպանել սովորական աշխոյժ
տրամադրութիւնը: Եւ յանախ կրլսէիք
դուք հեռուէս խօսքերը:

— Էհ, այդպէս խաղը համ չունի, ա-
խար ի՞նչպէս կարելի է յարձակւել Պէ-

քոյի կամ Արմենակի վրայ, չէ՞ որ դրանք մերոնցմէ են...

Թէ ինչո՞ւ մահմէդական բրդու լամուքները կըմխանային անհաւատ հայերիս հետ և ոչ տաճկին — դա մի հանելուկ էր, որ շատ էլ չէինք աշխատեր լուծելու! Այսքանը գիտէինք մենք, որ մեր հայրերն էլ իրենց երեխայութեան ժամանակ այդպէս են վարուել, թէև մեծանալէ յետոյ գերերը կըչեղաշրջւին...

Տանկի դաւանակցութեան մասին խօսելիս քիւրդը կըգործածէ հեռաեալ առածը. «Ի՞նչ անեմ ամենապատուական սպանիրը, երբ դա շան հոտած տիկին մէջ է»:

Եթէ քաղաքական հողի վրայ բարեացակամութեան նշաններ կրտեսնէք տանկի և բրդու մէջ, գիտցէք, որ դա արդիւնք է ուղղակի քիւրդ ժողովրդի քաղաքական անհասկացողութեան: Քիւրդը մի կոյր գործիք է Սամանցի ձեռքին ընդդէմ քրիստոնեաների և ուրիշ — ոչինչ: Հայէն ոչ-պակաս կըհարստահարւին քրք-

զերր, ճանաւանդ հողագործ մասը. այդ կէտը շատ զեղեցիկ, համողիչ տոնով կրբացատրէր պ. Մինաս Չերազը՝ 1898 թ., Մանչեսթրում, մի բազմամարդ միթիւնկում, որտեղ ներկայ էր և տողերս զրոյր:

Հայերը հարստահարուելիս, կողոպուելիս՝ ունին իրենց պատրիարքը, Եւրոպական Դեսպանները և Հիւպատոսները Կ. Պօլսում, «պաշտպան պետութիւններ» Եւրոպայում ու Ամերիկայում և վերջապէս ունին որոշ չափով էլ քաղաքակրթութիւն, անուն, որոնց շնորհիւ նրանք (հայերը) կարող են, վաղ թէ ուշ, այսպէս թէ այնպէս, լսեցնել իրենց հեկեկանքը, արտունջները, պահանջների գէժ բաւարարութիւն ստանալ կամ գէթ «խնդիր» շինել հրապարակի վրայ, մանաւանդ որ հայ մարդը որքան էլ զոհեր բերէ, զիտէ որ իրեն կ'սպասէ մի գերբըշանիկ արշալոյս...

Ի՞նչ անէ հասկա քիւրդը, ո՞ւմ ապաւինի, ո՞ւմ զիմէ, որի՞ն իր ցաւը—գա-

բաւոր ցաւր պատմէ և զեղ խնդրէ...

Քիւրդին կրճնայ՝ կամ իրա կրճքով պաշտպանութիւն զանել և կամ, եթէ անհնար է այդ, համակերպիլ ճակատագրի հետ, մինչև որ ժամանակը մի չեղաշրջում առաջ բերէ:

Թիւրք կառավարութենէն «օղտուղները» եղել են և կըլինին միայն քիւրդ ցեղապեաները, որոնց հպատակները ստիպւած են կերակրելու և թիւրք պաշտօնեաներին և ցեղապեաներին:

Օսմանցուն դարերէ հետէ ձգտել է մահացնել քրդերի մէջ ցեղային նախանձախնդրութեան հոգին և նրանց դարձնել լոկ մահմէդական համայնքներ՝ համախոհ և միատիպ Մարգարէի Խալիֆի ցեղին հետ: Որոշ չափով չաջողել է նրան այդ բանը. նա կրօնի նըշանակութիւնը քանի անգամ աւելի բարձրացրել է ցեղականէն. այնպէս որ չանախ մահմէդական քիւրդը կ'անդէտանայ

իրա ցեղային պարտականութիւնները՝ յօգուտ մահմէդականութեան:

Մեր ասածներէն բացառութիւն կրկազմեն «Նասնանցի» կօչուոյ քրդերը, որոնցմէ կազմակերպւած է «Նամիաիլէ» հեծելազօւնւոր և որոնք մի փոքր «կրիւզոսան» իրենց ցեղակիցների բերանը, թէև շատ թանկ—իրանց կեանքի գնովը:

Պ. Նամր. Առաքելեանը „Курды въ персін“ գրքոյէկում գրել է իմիշի ալլոց և հեռուէալ ինքնուրոյն տողերը.—Вообще, курды не имѣють идеи національности, національной солидарности и единства... **Всѣ** усилія турецкаго правительства основать общую курдскую лигу, объединить курдскія племена въ панкурдскій союзъ *) Не превели ни къ чему до сихъ поръ, именно потому, что и т. д.»: Բայց ես չեմ կարող հասկանալ, թէ ինչ դահրուժար գաշնակցութիւն է, որ տանիկ կառավարու-

*) Ընդձեռնութիւն իմա են:

Թիւնը կարող էր ցանկալ ստեղծելու համայն քրդերի մէջ, արդեօք հակա-օսմանեան դաշնակցութիւն, ապագայում օսմանցւի թողն ու տուժանք երկինք հանելու համար... Տէ՛ր Աստուած, քիչ կրճնայ, որ մի հայ դաշնակցութեան էլ հիմնադիր դարձնեն Սուլթան համիտին! V

Ես վերևում շեշտեցի Օսմանցւի վերաբերմունքի մասին գէպի քրդերը. բայց մի անգամ ևս կրկրկնեմ, որ թիւրք կառավարութեան համար երբէք ձեռնտու չէ իրա հպատակ որևէ ժողովրդի մէջ համագրային որևէ միութիւն առաջ բերելը! Ընդհակառակը քրդերի ցեղային ընդհարումները, որոնց մասին ես գեռառիթ կ'ունենամ խօսելու, ուրոջն-ուրոջն բնաջնջող քրոնիքական վրէժխնդրութիւնը ևն Սուլթանի սրտին այնքան մօտիկ պարագաներ են, որ ամեն կերպ կը քաշալերէ ձեռքի տակէ...

Բայց բաւական է այդ առթիւ:

Տնտեսական չարաբերութիւնը նոյն-

պէս շատ թույլ է այդ երկու տարրերի մէջ: Այս ասպարիզումը դարձեալ հայն է ամենամեծ դեր խաղացողը: Տանկա-հայաստանի քրդերն իրենց թէ՛ գործափնէրը, թէ՛ կաթնատնտեսութեան, թէ՛ երկրագործութեան և թէ՛ անասնաբուծութեան արդիւնքները կրվածառեն իրենց հայրենակից հայերին, որոնցմէ և կ'ստանան իրենց կենսական պիտույքները:

Թէ ինչպիսի չարաբերութիւն ունին քրդերը դէպի Պարսիկները — չ'զիտեմ, որովհետև Պարսկաստանում եղած և անծածք ծանօթացած չեմ այդ երկրի քրդերի կեանքին. բայց, երևի, այնտեղ էլ քրդերն աւելի հայերի հետ կըլինին սերտ, քան շխանների հետ:

Կարգացի «Մուրն» ամսագրում (1904 թ. №№, 5, 6 և 10) պ. Ե. Ֆրանդեանի յօդածները «Պարսկաստանի Քիւրդերը» վերնազրով. ախոս սակայն, որ բիւրդ ու պարսիկ ժողովրդի չարաբերութեանց

մասին այդ յօդւածներէն որոշ զազափար
կազմել կարելի չեղաւ:

Չնայած որ քրդերի մի մասը իրեն կը-
համարի Արարներէն սերած, բայց քրդ-
դերն առհասարակ որեւէ սէր չեն տածեր
դէպի այդ «տէլօւէշները» (սեւաբերան-
սեւերես). չկայ մի հանգամանք, որը դրա-
ւական լինէր քիւրդ-արաբական բարի
յարաբերութեան գոյութեան: Քիւրդը քեզ
նախատելու կամ «ստտանայ!» ասելու
տեղ արարի ձաղ կանւանէ: Յեղալին ա-
տելութիւնը, փոխադարձաբար, աչքի
կիյնայ թէ՛ Արաբների և թէ՛ Քրդերի
մէջ:

Յոյնը, քրտու ասելով, ոչ էշիբ է, ոչ
էլ հայ. հոռոմի մէջ աշիրութեան նշան
չ'կայ... հոռոմն ստեղծւած է միայն սա-
տանալին առաջնորդելու դէպի չարադոր-
ծութիւն, դէպի մեղքերի հովիտը... հո-
ռոմները անիծւած էլ (աղբ) են թէ՛ Ալ-
լահէն և թէ՛ մարդիկներէն... «հոռոմին

բարեն ասնողի գործը 7 օր անչաչող
կերթալ»։ Եւ այլն են։

Ասորիները բրդերի համար, որպէս
դրացի, բաւական նման են հաչերին. թէև
ասորիք կամ եաղուպիները այնպէս «կե-
րսկրողներ» չեն, ինչպէս հաչերը, մանա-
ւանդ ազատ նուլամերկցիք, որ գիտեն
սրի ծայրով բանակցիլ դրացիների հետ.
սէֆիլ ասորիները, խօսք չկալ որ, բրդու
համար նոյն «բրդուտ ոչխարն ու կաթ-
նուտ կովն են» ինչ որ հաչերը։

Ճակատագիրը բրդերի մի մասին էլ
ձգել է Ռուսաց հողին վրայ։ Այս նոր
դրացիները—ուսները— որպէս սառի
մոսկոֆի էլը խկզբանէ անտի չեն կա-
րողացած ներշնչել բրդերի մէջ որևէ հա-
մակրանք։ Եւ շատ հասկանալի է այլ,
որովհետև Ռուսաստանը իրա զաքոննե-
րով բրդուն չի տար կողոպտելու, սպա-
նելու, գողանալու արտօնութիւն ու պատ-
ուաստ է ամենախիստ պատիժներով դո-
ղացնելու բրդական սրբագործած սովո-

րութեանց հետևողներին: Պատժական իրողութիւն է, որ թիւրքէն կամ Պարսկէն ռուսաց ձեռքն անցած երկրներէն քրդերը կըզաղթէին հարեան երկիրները: Ռուսաստանի մթնոլորդը ճնշիչ կերևնայ քրդուն. վերջինս աւելի նախաձեռար կըհամարէ ապրել Տանկաստանում կամ Պարսկաստանում թէկուզ մուրացկանութեամբ, քան Ռուսաստանում—ամենալաւ կեանքով:

Ռուս-Պարսկական պատերազմների ժամանակ քրդերը մեծամեծ ծառայութիւններ կըմատուցանէին պարսից խաներին ու սարդարներին ռուսաց դէմ:

Առանձին քրդական աշիրներ՝ իրենց սեպհական միջոցներով զինւած՝ դէպի Երևան կըվազէին, նակատելու կեաւուր Մոսքովին դէմ: Քաղաքակրթութիւնը ռուսաց ձեռքով պիտի տարածէր, մինչդեռ այդ բանը քրդու տաճարին կըզրպչէր...

Երբ կըխօսինք բրդերի զրացիւնների և փոխադարձ չարաբերութեանց մասին՝ անհրաժեշտ է երկու խօսքով կանգ առնել բուն քրդական ներքին յարաբերութեանց վրայ:

Ինչպէս չետոյ պիտի տեսնենք՝ բրդերը բաժանւած են 100-աւոր ցեղերի և իւրաքանչիւր քիւրդ ցեղ կ'ընակի որոշ սահմաններում և ինքնուրոյն, առանձնաչատուկ կեանքով:

Ամենայն վստահութեամբ կարելի է ասել, որ չ'կան քրդական 2 ցեղեր, որոնք հաշտ ապրելիս լինէին, հաշտ բառի լայն իմաստով: Բոլոր ցեղերը լարւած չարաբերութեան մէջ են իրար հետ, միայն այդ լարուձք ոմանց մօտ ստացած է լուրջ բրոնիքական կերպարանք և ոմանց մօտ՝ թոյլ, անվտանգ: Ամենափոքրիկ անխորժութիւնը կամ թիւրիմացութիւնը բաւական է՝ 2 և աւելի ցեղերի, աչսպէս ասած, քաղաքական չարաբերութիւնները խզելու համար: Մի քանի ոչխար,

մի բուռն հող, մի հրացան ևն, գողացած այս կամ այն ցեղի մի անհատէն և անդի տւած մի փոքր ընդհարման ասորանքի աիրոջ ու գողացողի մէջ,—կարող է բռնկցնել ցեղային հրդէհ, դուռ բանալ ցեղային պատերազմների առաջ:

Քրդական կեանքի այդ ամենախախուտ կողմը, որ պատճառ է դառել քրդու դարաւոր քամբաղդ կացութեան և որը բոլորովին անհնար է դարձրել համաքրդական որևէ *ossimilation*,—այդ կէտի մասին ամենահետաքրքրական պատմական փաստեր, իրողութիւններ, իրական դէպքեր, հարադատութեամբ նկարագրած՝ պիտի գտնէ ընթերցողը իմ «Քիւրտ-Պէկ» վերնադրով աշխատութեանս մէջ, մահաւանդ է. Լ. Թ. և Ժ. հատորներում: Դեռ մի փոքր էլի կըխօսենք մենք ներքևում: Այստեղ պէտք է եզրակացնել միանգամ ընդմիշտ, որ քրդերի ներքին չարաբերութիւնները մաղէ կախւած բաներ են ու միշտ թշնամական: Մշտական սպառա-

դինւած կացութիւնը հսկէ ց դրաւականէ
քիւրդ ցեղերի գէպի իրար ունեցած ա-
րիւնաժարաւ ատելութեան: Երևակայե-
ցէք նախարարների ցանցով ողողւած ա-
պակենդրոն Հին Հայաստանը և դուք
մի փոքր ծանօթացած կրլինիք ժամա-
նակակից քիւրդ ցեղերի չարաբերու-
թեանը, այն զանազանութեամբ որ Հայ
նախարարների մէջ սողալին կասլը և աղ-
գանութեան գաղափարը խորունկէկ ար-
մատներ պցած լինելով՝ թոյլ չէին տար
նրանց շարունակ բզբտել իրար....

5. ԲՍԺՍ.ՆՈՒՄՆԵՐ

Բոլոր քրդերը կրբաժանւին երկու մա-
սերի—նստակեացներ և կէս-թափառա-
շրջիկներ: Միանգամայն սխալ է շատերի
այն կարծիքը, թէ քրդերն հաստատ բը-
նակութիւն չունին: Ես կասեմ բնդհա-
կառակը, որ քրդերը իսկական թափա-
ռաշրջիկներ չունին, ինչպէս բոշաներն են,
գնչունները:

Նստակեաց քրդերը կրպարապին զըլխաւորապէս հողագործութեամբ, անասնաբուծութեամբ և կաթնատնտեսութեամբ:

Երկրորդ ճիւղին կրպատկանին խաշնարածները, որոնք իրենց զբաղմունքի պահանջների համաձայն ստիպւած են տարւան եղանակներին հետ փոխել և իրենց բնակավայրերը, ու այդ իսկ պատճառով կոչեցի, նրանց կէս-թափառաշրջիկներ:

Ներքին բաժանումները նոյնպէս բարդ է, թէ՛ առաջին և թէ՛ երկրորդ քաթեկորիայի քրդերը գլխաւորապէս կրբաժանւին 2-ական մասերի:

Նստակեաց քրդերի բարձր դասակարգը կրկոչւի Աղալար, միջին և ստորին դասակարգերը՝ Մարապալար (marabalar — Марабаларъ):

Աղալարը հողատէր դասն է, որ միաժամանակ էլ կրներկայանայ կատարեալ տէրը մարապալար (աշխատաւոր—երկ-

րադործ) դասին բոլոր հուլթեանր, մինչև
անգամ կեսնքին էլ: Մարապա քիւրդը
գիշեր-ցորեկ, ամառ-ձմեռ, իր ընտանիքի
բոլոր անդամներով կրտանջւի՝ լոկ աղա-
լարին կշտացնելու համար. իսկ իւր դառ-
նազին աշխատութեան փոխարէն նա կը-
ստանայ աղալարէն հաղիւ իրեն ապրե-
ցնելու չափ կենսական պաշար. շատ ան-
գամ էլ չ'կարողանալով կերակրել իրա գեր-
դաստանը՝ կստիպւի դիմել դողութեան
և այլ չարագործութեանց:

Աղալարները կատարեալ ձրիակերներ
են, առանց մի ժամ աշխատելու՝ նոքա
խղճի ամենայն հանդստութեամբ կը վա-
չելեն հաղարաւոր մարապաների նակատի
դառն քրտնքի արգասիքը:

Աղալարի դբադմունքն է՝ որսորդու-
թիւն, աւազակութիւն և ցեղին կառա-
վարելու հոգսը:

Այսլարը որպէս դատաւոր՝ պիտի
վճռէ իր ցեղի բոլոր դատերն ու վէճերը

և նրա վճիռն անչեղաշրջելի է. կ'արձակէ նա և՛ ձահւան վճիռներ:

Որպէս իշխան՝ աղալարը պիտի պահպանէ իր ցեղը արտաքին թշնամիների դէմ:

Որպէս իրաւատէր՝ պիտի վճարէ իր ցեղի բոլոր պետական հարկերը (կամ այդ պէտք է բաժանէ իրա և թիւրք պաշտօնեաների միջև):

Որպէս լիազօր—սպարապետ՝ պիտի խնամք ստանէ իրա մարդիկների կատարեալ զինավարժութեանը և ի պահանջել հարկին պիտի գինէ անգէններին:

Աղալարը իրենով կրներկայացնէ ամբողջ ցեղը՝ կրելով վերջնի բոլոր առանձնայատկութիւնները և, հաւատարիմ թարգման հանգիստանալով նրա բոլոր պահանջներին ու կարիքներին: Աղալարի հաշեցողութեամբ կ'արտաչաչուի ամբողջ ցեղի կամքը, որի շնորհիւ էլ աղալարը կրհանգիստանայ որպէս ամենագլխաւոր գերակատարը քրդական կեանքում: Ա-

զալարէն զատ մնացեալ բոլոր քրդերի մէջ կրտիրէ «կրաւորական համաձայնութիւն և սպասողականութեան դիւթիւն»:

Խաշնարած ցեղերի բարձր դասակարգը կրկուզի Սուրու ճիլար (souroudjilar—Суруджиларъ), մնացեալք դրանց ճորտերն են, հովիւները և կոյր կամակատարները:

Այս ցեղերէն են աւելի աւազակաբարոյ քրդերը:

Հոգևորականութիւնը, կարելի է ասել, առանձին դաս չի կազմեր. ինչպէս հայերը, նոյնպէս և քրդերը կղերական դասակարգ չունին. քրդերը բաւական անտարբեր են զէպի դաւանանքները և այդ պատճառով էլ մեծ նշանակութիւն չեն տար իրենց մոլլաներին, շէյխերին, սէիյտներին և տէրվիշներին: Սակայն ազնրական շէյխերը և ժառանգական սէիյտները կրվայելեն քրդերի մէջ մեծ չարդանք, չէ՞ որ դրանք «բարձր» գերդաստանի դաւակ են:

Երբեմն շէյխերը կըխաղան համայնքի լիազօր պետի գեր, որով միաժամանակ թէ՛ մարմնաւոր և թէ՛ հոգևոր իշխանութիւններն իրենց հօտի միացրած կլինին իրենց ձեռքում:

XIX դարի պատմութիւնը արձանագրել է իր էջերում մի քանի շէյխերի սխրագործութիւնները, որոնք, որպէս խտացած մի սև զիծ՝ կանցնին քամբաղդ փոքր Ասիայի նորագոյն պատմութեան մէջէն: Բաւական է չիշել Շէյխ Սապատուլան, նրա որդին Շէյխ Ջալալէդդին, Շէյխ Իպատուլան, Շէյխ Հասան... անունները բաւական են՝ ցոյց տալու այն դժոխային դերը, որ խաղացել են դրանք փոքր Ասիայում:

Հարցրէք Կարմիր Հայաստանի ժեռքարերին և նօքա պիտի պատմեն ձեզ այնպիսի անցքեր, որոնք ձեր մազերը պիգպիգ պիտի կանգնեցնեն!...

Սէյիտներէն նրանք, որոնք որդոց որդի հովւելու իրաւունքն են ստացած

դարերէ հետէ, նոյն հեղինակութիւնը
կրկնուցէին, ինչ որ ազնւական շէյխերը:

Քրդերի բոլոր ցեղերը, նաչած իրենց
զործածած բարբառներին, կրբաժանին
երկուսի: Թէև, կարելի է ասել, որքան
ցեղեր, այնքան և քրդական բարբառներ
կան, բայց դրանք ամէն ճիւղերն են
այն երկու մայր-բարբառների, որոնք
կրկուզին Գուրմաններէն կամ Կրմաննե-
րէն և Զաղայերէն կամ Տըմըլիերէն:

Ներկայ աշխատութեան Բ. հատորում
երկարօրէն պիտի խօսեմ այդ բարբառ-
ների ծագման և կազմութեան մասին.
այնպէս որ չարժէ այստեղ դրանով զը-
բաղւել:

Նկատենք միայն, որ ամենուրեք աչքի
կիյնայ Տըմըլիների ու Գուրմանների
մէջ թշնամութիւն:

Ցեղային բաժանումների մասին կար-
ժէ ասել երկու խօսք, որովհետև մեզա-

նուժ «ցեղ» բառը խիստ առաձգական նշանակութիւն է ստացել:

Քրդական հարիւրաւոր ցեղերը, որոնք այսօր կրկրեն առանձին անուններ, իրենց գոյութիւնը՝ որպէս ինքնուրոյն համախմբումն՝ կրպարտին իրենց բնակավայրերի աշխարհագրական զիրքին, որը կրներշնչէ իրա բնակիչների մէջ սանձարձակութիւն, կենդրոնախոյս հոգի կամ, ինչպէս իրանք քրդերը կասեն՝ «Պէկէմ պէյկիյէ» կամ «Պէյուլար հըյվէնա»:

Տարախոյս չ'կայ, որ այսօրուայ բազմաթիւ ասանդակից ցեղեր մի ժամանակ կրկազմէին մի մեծ ու փառաւոր ընտանիք և միայն ներքին կազմակերպութեան ապակենդրոնացման սխտէմի շնորհիւ տիրացան այսօրուայ անաքանդ վիճակին: Անհերքելի ճշմարտութիւն է այն, որ անբազաքակիրթ, չ'լուսաւորած ժողովուրդներ իրենց հաւաքական ուլժն ու նշանակութիւնը կրպահպանեն միմիայն կենդրոնացումով: Ապակենդրոն կազմա-

կերպութիւնը կրգարձնէ այդպիսիներին
մի-մի չարագործ, ենիչէրի, պաշիպօզոսք
և վերչապէս ենթակալ հանապազօրեայ
քայքայման...

Այդպէս պատահեց մեր հայրենակից
բրդերի հետ. ապակենդրոնացուժը քան-
դեց բրդերի տունը. ապակենդրոնացուժը
կըքանդէ գեռ շատերի՝ էլ տունը: Խնճն
բրդեր... նրանք կազմալուծւեցան հետը-
հետէ, զոյութիւն աւին ազգակործան
պառակտման, առելութեան և չիմար
ոխի հողին զարձրեց երեկան եզբայրնե-
րին մէկ-մէկ անհաշտ թշնամիներ: Չ'կար
նրանց մէջ մի զօրեղ կենդրոնացում, որ
համախմբեր բոլոր եզբայրների ոյժերը և
այդպիսով շէն ու պաշտառ պահէր օճա-
ղը բրդութեանս Այսօրեայ հուժկու պե-
տութիւնները գեռ անկարող են ապա-
կենդրոն գրութեամբ երկիր կառավարել,
որ մնաց հայր կամ Քիւրդը, որ այդ
սխտե՛ծով միայն անբարոյսականմալ ու
կապը կարած հորթուկի նման իրա զար-

տակ զլիսի փչած կոյճը թերւել կարող է...

Այդպիսով, ահա, բրդերը առանձին-առանձին խմբակներ կազմելով՝ ձևացուցին դատ-դատ «ցեղեր»: Եւ ի՞նչ, չանախ «ցեղ» ասելով կրքնորոշեն ծարղիկ այս կամ այն գիւղի (մի՛ գիւղի) բնակիչներին, որոնք չ'կամենալով և ապա չ'կարենալով եօլա զնալ իրենց զրկից-ցեղակիցների հետ՝ թխեցին «նոր-ցեղ», տալով նրան և նոր—իրանց գիւղի—անունը: Այդպէս են կազմւել՝ Օշինցիք, Ալխատեանք, Քըրմըցիք, Օխչիանցիք, Պաղլի-Աղատցիք, Հակըցիք և այլ և այլ ցեղեր:

Բանն այնտեղ հասաւ, որ ցեղ բառը կորցրեց իրա իսկական նշանակութիւնը:

«ՄԻ ԺԱՄԻԱՆ ՄԷՁ ՄԷՐՁԻԿ ՑԵՂԸ
ՁՆՁԻԵՑԱԻ»...

Այդպէս կ'երգէին մի ժամանակ երեսօտներն ու պառաւները... Թէև սուա է,

«Մէրդիկ ցեղը ջնջւած» չէ, Մէրդիկ ցեղի հորթուկներն էլ այսօր կրվազվառեն անպարտ նահատակների անչիշատակ շիրիմներին վրայ, իսկ Մէրդիկցոց, իբր թէ սպանւած, ցեղապետ Շարաֆ աղան այսօր էլ տակաւին անչազօրէն կրծծէ անպարտ Վասպուրականցի հայի արիւնը, — բայց խնդիրը նրանուժն է, որ «մի ժամում մի ցեղ ջնջելու» թէկուզ խօսքն էլ դուրս կ'ուզայ կոչր աշուղի բերանէն: Ահա թէ, սիրելի ընթերցող, որտե՞ղ հասաւ «ցեղի» նշանակութիւնը:

Ուղիղն ասելով՝ քրդական քիչ համախմբումներ կան, որոնց կարելի է իսկական ցեղեր կոչել, մնացեալները, ինչպէս Բալուցիք կ'ասեն, «ընկուզի գողեր» են: Տանկա-հայաստանում տարեկան քանի՞ ցեղ կը ջնջւի իրար ձեռքով և քանիսն էլ սունկի նման կը բուսնին այս կամ այն պատի տակին!

6. ՔՐԴԵՐԻ ԱԶԳԱՆՈՒՆՆՐԸ ԵՒ ՆՐ-
ՐԱՆՑ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Ազգանւան օրինաւոր գործածութիւնը մտած չէ քրդերի մէջ: Առ հասարակ տր-
դամարդ և կին՝ քրդերը՝ կրկոչւին իրենց հօր կամ տան նահապետի անունով,
որը մեռնելով՝ այդ շնորհը կրփօխանցէ
իւր որդուն կամ տան մի այլ ազգեցիկ
տղամարդուն:

Եղել են պարագաներ, երբ մէկ կամ
մի քանի արիւնակից ընտանիքներ կրել
են այս կամ այն կնոջ անունը որպէս
մականուն, շնորհիւ նրա ազգեցութեանը:

Յաճախ պատերազմների մէջ ընկնող
հերոսը կըբանայ նոր ազգանւան գուռ
իրա մերձաւորների համար:

Քիչ չեն և այնպիսի գէպքեր, երբ մի
գիւղի ժողովուրդը իրա գիւղապետի ա-
նունը գործածէ որպէս ընդհանուր, հա-
ւաքական (collectif) մականուն:

Շատ անգամ էլ քրդերը կիլ (guil)

ձասնիկը կցելով այս կամ այն գերդաստանի նահապետի անւան՝ կրձեւացնեն նրա տոհմանունը: Եթէ, օրինակ, ԽԼՕ է նահապետի անունը (այդպէս և տան մի այլ ազգեցիկ անդամի), քիւրդը «ԽԼՕ-Վիլ» ասելով կրհասկանայ՝ ինչպէս հայերէն՝ Խլոյեան կամ Խլոյեանց կամ Խլոյենց. ասելէն՝ ԽԼՕ-օղլի, ԽԼՕ-զատէ, ուստերէն՝ ХЛО-ОВЬ ևն ևն:

Եղել են գէպքեր, երբ քիւրդն ամուսնանալով՝ իրձէն բարձր հասարակական դիրքի տէր որեւէ «մեծաւորի» ազգիան հետ՝ այնուհետեւ կրել է իրա աներոջ տոհմանունը. յաճախ դաթ ֆիլանու (zat filanou — այսինչի փեսան) կամ զիա Ֆէշմէքէն (zia fechmequèn — նոյնը) ասելով կրբնորոշեն այդ կարգի ազգանուններ:

Ծննդավայրի անունով կոչւող շատ գերդաստանների կարելի է հանդիպել՝ նոր դադթավայրում կամ պանդխտավայրում: Ժը Վանէ (je Vane — Վանեցի, Վանէն) կամ

Վանրա (Vanra — նոյնը) կրկուշին Վանե-
ցի գաղթական ընտանիքները:

Այս կամ այն ուշադրաւ դէպքը, ար-
կածը, հետաքրքիր եղելու թիւնը կամ
անցքը սաէպ առիթ կուտայ հեղինակի
գերդաստանը և նոյն իսկ յաջորդ սերուն-
դը նրա կոչելու այդ անցքի և այլնի ա-
նունով: Օրինակ. ենթագրենք մի բոպէ
որ մեր խմբով կ'երթանք ասպատակելու.
ով մեզանէ վախկոտաբար խոյս կուտայ
հերոսական ասպարէզէն՝ նրա ազգանունը
կրճնայ՝ «փախչողենք», «երկչոտենք»,
դաւանանենք» և այլն:

— Քրդերն իրենց ցեղերը կրկուշեն էլ,
իսկ ցեղապետներին՝ էլ աղասի, պէկ,
պէկլարպէկ, աղա, միր, միրիմիրսն,
մէզըն աղա, սուրունի, աղէ, պաշխու-
լի, հարէյ.

Բ.

ՄԱՐԴԱԲԱՆՍԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐ

1. Մարմնի կազմաւածքը.

Մենք վերևում տեսանք, որ քրդերը
փուլած են մի ահագին տարածութեան
վրայ և որ, ըստ քրդաց բանաւոր ա-
ւանդութեան, նրանք սերած են զանա-
զան աղղութիւններէ: Այդ հանգամանքն
ինքն ըստ ինքեան կ'ապացուցանէ որ ընդ-
հանուր մարմնակաղմութիւն չէ կարելի
մատնանիշ լինել բոլոր քրդերի վրայ: Այն,
զուք քրդերի մօտ կը հանդիպիք և՛ պար-

սկական, և՛ յունական, և՛ տաճկական ու
այլ տիպերի:

Չորրորդ հայքում, եթէ քրդական տա-
րազը չըլինի, նրանց բոլորին հայ պիտի
կարծէք:

Բայց և այնպէս, կարելի է ծածկա-
հայաստանի քրդերի սոււար մեծամաս-
նութեան մարմնակազմութեան մասին
ասել հետեւալը:

Հասակը բարձր և առողջակազմ. լայն
և դուրս ինկած կուրծք, ծածկւած քա-
քուլներով—խիտ ու երկար մազերով.
հաստատակազմ ու մտուտ թևեր և սրունք-
քներ. լայնագիր ու երկար՝ բայց տա-
փակ ոտներ. կոլորակ դանդով մեծ գլուխ.
գլխի թուխ մազերի և աչքի զոյնի հազ-
ւազիւտ նմանութիւն. լայն՝ մեծ՝ բայց
և չաճախ տափակ ճակատ. խիտ ու եր-
կար յօնքեր և արտևանունքներ, որոնք
կրհսկեն արնակալած ահարկու աչքերին
վրայ՝ յայտնի իրենց խոշորութեամբ և
սրատեսութեամբ. քրդու դէմքին վրայ

վեհուԹեամբ բազմած է հայկական կամ
արծւի քիթը՝ քրդու լիաթոք շնչառու-
թենէն շարունակ սուլող լայն պնշածա-
կերով. հարուստ պիխերով բռնաւոր-
ւած վերին հաստ շրթունքը շատերի մօտ
վեր է սոթտած ու հաղիւ կրկպչի ներ-
քինին, որոնց արանքէն կարելի է տեսնել
երկշար սպիտակ ատամները. լայնանիստ՝
դէպի ծոծրակը թեքած ականջները, ո-
րոնք յաճախ զարդարւած են մետաղեայ
օղերով. մեզ համար անախորժ և մինչև
իսկ անտանելի յախուռն ձայներին մեծ
ախորժակով կ'ունկնդրեն քրդու ականջ-
ները. սակայն նոյն այդ ականջները, զար-
մանալի հակասութեամբ, բոլորովին անձ-
նատուր կըլինին զաւալի միլամաղձոտ
եղանակներին, երբ քիւրդն այդ՝ թէև
պարզ բայց իսկապէս հրաշալի գործիով
կըզզլացնէ՝ հերոսի կրծքէն բղխող վեր-
ջին հեկեկանքները կամ ուռիներով շր-
ջապատւած առւակի եզրին, լուսնկայ դի-
շերը, աշուղ (սիրահար) զոյգի մաքրանը-

ւէր ու հողէշուէնչ մըմուէնչները. քրդու
աչքերը խիստ կըսիրեն խայտաճամուկ
փայլուն գոյներ, որոնք կըզերեն քրդու
սիրտն ու հողին միամիտ երեխի նման.
քրդու բերանը լայն է, մեծ և ընդունակ
տեղաւորելու իրա մէջ քրդական թա-
թում պատրաստած ահագին պատառք:

2. ԸՆԴՅՄՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Սովորականէն կարճահասակ կամ թղուկ
մարդկանց դուք չէք հանդիպիր քրդերի
մէջ. մարապալար դասի մէջ միայն կան
միջահասակներ:

Երկու սեռերի մարմնակազմութեան
մէջ կարելի է նկատել այն զանազանու-
թիւնը միայն, որ քրդուհու զիմազճերը
համեմատաբար ազատ են այն անհոռնիու-
թիւններէն, որ կըներկայացնէ քիւրդ
տղամարդու դէմքը:

Քարակ և երկար պարանոցի կրհան-
դիպիք դուք ազնւական դասերի մէջ:

Մարմնի (իրանի) հաստութեան կողմէն վաչելչակաղձ են: Քրդու քայլածքը հաստատ է, անյողդողդ և խոշոր (աւրմով), քալելիս բրդու իրանը ուղղածից է կամ մի փոքր դէպ առաջ թեքւած, ոտների հետ անպայման կըշարժին նրա թևերը:

Քրդու ձայնը կրհնչէ խիստ և առողջազին:

Խօսակցութեամբ բիւրդն ընդմիշտ ցասկոտ, բարկացած մարդու տպաւորութիւն կըթողնէ իւր ոչ-բիւրդ խօսակցին վրայ. նա կըխօսի մէկին շեշտերով, առանց որևէ սղուծի և որոշ չափով էլ երգելով: Ախորժալուր է մանաւանդ բրդու սլատմւածքի ձևը. բիւրդը կրդիւթէ ունկնդրին իրա՝ խօսակցութեան արեւստականութենէ ազատ և բնականէն զեղեցիկ դարձւածքներով, համեմաժ առասպելախառն, հրաշաղարդ և անհեթեթ կտորներով, որոնցով նա իր հերոսներին կրբարձրացնէ մինչև եօթներորդ երկինք:

և, եթէ հակակրելի՝ բացասական տիպէ պատմւածքի հերոսը,— մինչև «դժոխքի անտակ անդուհը»: Ծերունի կամ պառաւ քիւրդը ոչ կը սիրէ և ոչ էլ կը պատմէ այնպիսի հեքիաթներ, որոնց հերոսները սովորական մարդիկ են:

Հետաքրքիր է, որ քիւրդ տղամարդկանց խօսակցութեան ձևն աւելի զրաւիչ է, քան կանանցը. այդ բանը կարելի է նկատել նոյն իսկ երեխայական հասակներէն:

Չ'նայած իրենց վայելած հուշակին՝ քրդերն այնքան էլ ֆիզիքական ոյժ չունին: Ճարպիկութեան կամ արագաշարժութեան մէջ էլ մեծ շնորհք ցոյց չեն տար: Սակայն լաւ վարպետ են ձի նրստելու և զէնք գործածելու:

ՔՐԴՈՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ՊԱՐԱ-
ԳՍՆԵՐԸ.

1. Մարապալարի բնակարանը.

Անհրաժեշտ է նկատել այստեղ ամենէն առաջ, որ նստակեաց քրդերի գիւղերը զասաւորւած են երկու կերպ—կամ բոլոր տները իրար կից՝ խռնւած և կամ շոկ-շոկ, իրարմէ բաւական տարածութեամբ հեռու: Թէ՛ առաջին և թէ՛ վերջին դէպքում քրդու տունը կամ կիսով չափ ստորերկրեայ է և հազիւ զետնի մակերևոյթէն կէս մարդահասակ բարձրութեամբ, կամ թէ չէ՝ էլի ցածլիկ (հազիւ

3—5 արշին բարձր) ու ողորմելի տներ են այս կամ այն ժայռի տակին կուչ եկած: Երկյարկանի տների չէք հանդիպիր մարապալարի մօտ:

Մարապալարի տունը (mal—малъ կամ khana—xana) մեծու մասամբ ունի հետեւյ կազմութիւնը:

Ամբողջ տունը բաղկացած է մի մեծ քառակուսի օթեանէ (покой), որի մի կողմը անշատուած է ճաղերով կամ միջնորմով (baghdadi—багдади) և այդ կրտրուածքը կրճառայէ ախոռի տեղ. մի երկրորդ մասումը զետեղւած են քրդու պաշարեղէնները և աման-չամանները. երրորդ մասը կրճառայէ ննջարանի տեղ, ուր միաժամանակ կրմխայ քրդու նւիրական օճաղը: Ճան II և III մասերն յատախ գատուած կրլինին ամպարներով որոնք կըշինւին հողէ, փայտէ, մացառէ ու ցեխով պատած. այդ ամպարներուծ կրլեցնէ քիւրդը իւր ունեցած-չունեցած դարին, կորեկը, կրլկրլը:

Տան պատերը բարձրացած են քարով կամ հողաշէն աղիւսներով, որ քրդերն իրենք կրպատրաստեն (հասարակ հողէ, ջրէ և չարդէ կրպատրաստէ ցեխը, որին կրլեցնէ փայտեայ կաղապարների մէջ և կրշինէ քառակուսի ու խորանարդ քեարպիճը (kīarpidj-кярпиджъ-աղիւս) ¹/₄ արշինի չափ թանձր ու կրչորացնէ արևի առջև):

Տներն իրենց լոյսը կ'ստանան հողածածկ ու տափարակ առաստաղէն (կրտուր) բացւած մի փոքրիկ քառակուսի լուսամուտէ, որն ամառ-ձմեռ զուրկ է որևէ շրջանակէ ու ապակիէ:

Օդը ներս կըթափանցէ միայն ցածլիկ դռներէն իր հետ ներս բերելով և՛ դրսի փոշին ու աղտեղուծիւնները և թէ, ձրմեռ ժամանակ, ձիւնն ու բուքը: Շատ տներ զուրկ են նոյնիսկ վերոյիշեալ փոքրիկ լուսամուտէն. այդպիսի զուտ բլրդական տները իրենց լոյսը կ'ստանան ձխնելոյզի միջոցաւ, որը միշտ լիքն է

ծխով ու հազիւ երբեմն կրկարողանայ
ազօտ լոյսի մի շերտ ներս գցել իր բար-
ձունքներէն: Կան և այնպիսի տներ, որ
որոնք ունին միջանի բաժանմունքներ, ա-
ռանձին-առանձին շինած և յատկացրած
բնակարանի, մառանի, ամպարի, ախո-
ռի ևն:

Բոլոր տեսակի տների յատակը լոկ հո-
ղէ է, որի վրայ շատ քիչ անգամներ բլր-
գուհին մի բուռը ջուր սրսկելու շնորհ
կանէ:

Պատերը բրգուհին երբեմն սուլա
(souva—շաղախ) կանէ՝ կրծեփէ աղբա-
խառն ցեխով:

Թավանը (tavan - таванъ—առաստաղ)
իւր բոլոր ծանրութեամբ կրհանդէի մի
շարք գերանների վրայ, որոնց վրայէն էլ
մարդակներն են (mertec) շարւած, ապա
մացառ, ցեխ և ի վերջոյ ծեփը, որ արե-
ւէն չընաթռտելու համար քիւրղը տա-
րէնը մի քանի անգամ կըլողէ (լող քա-
րով) անձրեային եղանակներին, կամ եթէ

լողքար չունի մեծ տափիչով (թակ) «կր-
ծեճէ» ձեղքւածքները: Կտուրների վրայ
տափարակ է:

Մի թաղի կամ չաճախ ամբողջ գիւղի
տների կտուրները միևնոյն բարձրու-
թեամբ, իրար անմիջապէս կից, կրներ-
կաչացնեն մի հսկայական հրապարակ,
ուր տեղի կունենան համայնական աղօթք-
ները, պաշրամների (տօն) հասարակա-
կան (ընդհանուր) ճաշկերույթները, հար-
սանեկան և այլ տօնային զւարճութիւն-
ներն ու պարերը:

Միևնոյն հրապարակ-կտուրի վրայ
բրդուհիները կըփռեն, չորացնելու համար,
նոր խաշած ձաւարը, լւացւած աղոնը,
կանաչ ծխախոտը և կեաւուրներէն դո-
ղացւած տաւարի մորթիերը:

Ապրիլ ամսի կէսերէն սկսած մինչև
աշուն—մինչև սեպտեմբերի վերջերը, նոյն
այդ կտուրները կըփոխւին ընդհանուր
կամ համայնական-ննջարանի: Բոլոր
գիւղը կըգիշերէ այդ ննջարանում: Ձեզ

նման պատուական հիւրն էլ բաղդ կ'ունենենայ հանդէսելու միւսնոջն ննջարանում, պաշտառ երկնքի տակ, հազարաւոր զոյգերի միջև, որոնք մի-մի ծակոտած փալասի հովանաւորութեան ներքև անուշանուշ կրխումփացնեն՝ առանց ուշք դարձնելու զանազան աւելորդ ձևականութիւնների:

Նետաքրքիր է, մանաւանդ, առաւօտեան դէմ, երբ քիւրդ մոլլան— ոչ այնքան շերմեռանդութենէն թելադրւած, որքան մի աւանդական սովորութիւն յարգած լինելու համար— ժողովրդէն վաղ վեր կացած՝ քերուելով, ծածուկելով, յօրանջելով, աչքն ու բերանը բաց ու խուփանելով և սիրուն մետաղային ծայնը զըլզըլացնելով— կրկարդայ սապահին (sabahî— վաղորդեան ազօթը):

Մոլլի ձայնէն կրդարթնին բոլոր... ննջեցեալները և ամեն կողմ կրտիրէ զըլարթ կենդանութիւն: Կեանքը եռ կ'ուզայ և ձեզ էլ— որ մոլլի զեղզեղումներէն

վերասլացած էիք զէպի մի ուրիշ աշխարհ—այո, ձեզ էլ կընեք շնչէ շարժւելու գործելու աւիւն: Այո, հետաքրքի՛ր է այդ տեսարանը, որմէն ձեր ուշադրութիւնը կըզրաւէ բազմանգամ նախիրի հրաժեշար՝ միացած հայաստանի մթնոլորդը լցնող երգիչների զայլալիկին:

Քրդու տան ներսը զուրկ է առանձին զարդարանքէ. պատերը չեն կրեր որևէ որմնակար, որով այնքան հարուստ է տանկահայ դիւղացու բնակարանը: Քրդու տան զարդերը կրկազմեն զորդերը, կապերաները և զէնքերը, որոնց մասին մանրամասնօրէն պիտի խօսիմ իր տեղում: Միայն պղնձեղէններն են, որ իրենց վրայի խորհրդաւոր տառերով ու նախիշնորով կը զբաւեն ձեր ուշադրութիւնը:

Մարապալարի տան առջևն է ընդարձակ փարախը, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ անձաշակ կերպով մացառներով ցանկապատած մի տարածութիւն, ուր կըգիշերեն կենդանիք ամառւան եղանակին:

2. ԱՂԱԼԱՐԻ ԱՊԱՐԱՆՔԸ.

Բոլորովին ուրիշ տեսք ունի և ուրիշ էլ կազմութիւն ազալարի ապարանքը, որ քրքրեբը կրկոչեն խոնախ (Khonakh) կամ սարայ (saraï):

Խոնախում գուք կրհանդիպիք կանոնաւոր լուսամուտների, վանդակապատ գստիկոնների, սրահների, շքեղապիւր ու առատահոս աղբիւրների, պարսպապատ հէվլիւների (hévlü—գաւիթ), շէնքերը կրլինին երկշարկանի և նոչնիսկ երեքշարկանի. խոնախները շրջապատուած կրլինին զեղեցիկ պարտէզներով ու այգիներով:

Յեղապետների աները՝ ներսէն ու դրսէն բաւական նման են քաղաքակիրթ երկրների բնակարաններին, այն զանազանութեամբ, որ խոնախների կաուրները տափարակ են:

3. ԽԱՇՆԱՐԱԾՆԵՐԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ.

Այս քրդերի բնակարանները շատըր-
ներն (шатры — վրան) են՝ մազէ, թաղի-
քէ, քաթանէ կամ պրէզէնթուկէ (կոշա
փառուսինէ): Վրանները կը դործեն հայե-
րը և լազիստանի յոյները: Մազեղէն վր-
աններ կը պատրաստեն և՛ իրենք քրդ-
երը:

Եթէ չ'հաշուենք ցեղապետների օթե-
կաշատ վրանները, մնացեալ բոլորն ու-
նին հետեւեալ ձևն ու դասաւորութիւ-
նը:—

Վրաններն իրենց ձևով բաւականին
նման են կիսաբաց հովանոցի (ЗОНТИКЪ),
որի ամբողջ ծանրութիւնը կը հանդի մի
սիւնի վրայ՝ ցցւած նրա կենդրոնումը:
Վրանի փեշերն ամրացրած են գետնի վր-
այ փայտէ կամ երկաթէ ցցերով: Մի
անկիւնում քառակուսի կամ եռանկիւնի
բացւած քը կը ծառայէ դռան տեղ, ուրկէ
կերևի վրանի ներսը: Ահա այդ վրանի

ներբան է քիւրդ բնաանիքի տնային բո-
լոր ծանրոցքը:

4. ԽՍՇՆԱՐԱԾՆԵՐԻ ՅԵՂԱՊԵՏՆԵՐԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐՈՒՃԻՆԵՐԻ ՎՐԱՆՆԵՐԸ.

Յեղապետների վրանները կրգանազան-
ւին միւսներէն թէ՛ մեծութեամբ, թէ՛
կազմութեամբ և թէ՛ պատառի (կտոր)
ազնւութեամբ:

Վրանը լարելիք տեղին վրայ նախա-
պէս կամրացնեն մի քանի գլանաձև նե-
ցուկ-փայտեր, մօտ 1—2 մէթր հեռու
իրարմէն և շուրջ 5—6 մէթր բարձրու-
թեամբ: Այդ ցցերի վրայ էլ փռւած է
վրանը, որի քղանցքները վերողրեալ ձե-
ւով ամրացրած են դետնին: Վրանի բուն
կենդրոնումը կրբարձրանայ՝ օժանդակ
ցցերէն բարձր մի սրածայր և բուն կա-
տարին զրօշակ ամրացնելու յարմար ձողը,
որի և միւսների միջև, ծայրերի մօտ,
պատառը կըստանայ դրւազածև ծալ-

քեր: Իսկ ներսը, իւրաքանչիւր 2 ցցերի
արանքուծ, կախւած է միջնորմ-վարա-
գոյր, պատրաստւած միեւնոյն կամ աւելի
աղնիւ կտորէ, գոյացնելով երկու կողմե-
րուծ առանձին-առանձին բաժանմունք-
ներ: Սհա այդ բաժանմունքներն են, ու-
րոնցմէ մին կրժառայէ որպէս միսափիր-
լիք (հիւրասենեակ), երկրորդը, հարէմլիք
(կանանոց), երրորդը՝ ննջարան, չորրոր-
դը՝ իպատէթլիք (աղօթատեղի) մի ու-
րիշը՝ քիլէք (ճառան)....

Խոհանոցը (մութֆախ — աշգանէ) ա-
ռանձին շինած է հողէ: Վրանների շուր-
ջը, առհասարակ, անձրեացին ջրերը ներս
խուժելն արգելելու համար, կրփորեն
խրամասներ (ակօսներ):

5. ԽԱՇՆԱՐԱԾՆԵՐԻ ՀԻԻՂԵՐ.

Վրանների փոխարէն մենք կրհանդի-
պինք երբեմն պարզ հիւղերի (ЗЕМЛЯНКА)
և այդ գլխաւորապէս այն վայրերուծ,
ուր ձմերելու է խաշնարած քիւրդը:

Գետինը 1—2 մէթրաչափ փորելէ չէտոյ ցանկացած տարածութեամբ՝ նրա երեք կողմէն կրբարձրացնեն պատերը՝ հիւսելով մացառէ և ներսէն ու դրսէն կոշտ ցեխով ծեփելով: Երկու երկար պատերը որքան բարձրանան՝ աչնքան կրթեքւին դէպի ներս և վերջապէս երկսի գագաթը միանալով՝ կրհանգին հաստ գերանին վրայ, որ չենած է մի քանի սիւների: Երրորդ եռանկիւնածե պատը բարձրանալով կրծածկէ շէնքի լայնութեան մի ծայրը, որի դէմ կամ բոլորովին բաց է՝ ծուաքի համար և կամ դուռն անցկացած: Առաստաղի գերանէն կախւած է երկար հաստ շղթան, որմէն կրկախեն ունկնաւոր խաղկինը՝ կերակուր եփելու, կաթը տաքացնելու և այլնի համար, որովհետև այդպիսի հիւղերուձ կրբակը կրվառւի մէջտեղուձը և ծուխը դուրս կ'ուզայ դռան բացւածքէն. կան հիւղեր էլ, որոնց մէջ, չատուկ ծխնելոցղի համար,

առաստաղէն կըթողնեն մի փոքր բայ-
ւածք որ կըկոչուի փխերիկ:

6. ՓՈՓՈՒՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Անհրաժեշտ կրհամարեմ նկատել այս-
տեղ, որ վերջին տարիներս, կարծես, մի
տեսակ փոփոխութիւն կրնշմարելի նստա-
կեաց բրդերի բնակարանների ձևին մէջ:
Այնպէս կ'երևի, որ բրդերը կրձգտին ի-
րենց բնակարանները ձևով ու կազմու-
թեամբ նմանեցնել հայ գիւղացու բնա-
կարանին:

Չ'մոռանամ շեշտել և այն պարագան,
որ քրդերն եւրոպականացած՝ կամ ըստ
իրենց ասենք՝ «քաղաքացիացած» կրհա-
մարեն այն ցեղակցին, որը այս թէ այն
կերպ կրնմանի հայերին: Քրդու համար
զարգացման, յառաջադիմութեան նըպա-
տակակէտը հայկական կեանքն է, ինչ-
պէս մեզ համար—եւրոպականը:

Հայի օճաղը քրդերի ամենաբարձր
համալսարանն է:

— «Ախրը էղը ախրը ֆըլլան է»
(հայի խելք ունիս)—կրնշանակէ՝ փիլիսո-
փայ էս:

ՔՐԴՈՒ ՀԱՅԸ, ՕՃԱՂԻ ՇՈՒՐՁԸ ԼՈՒ-
ՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ ԵՒ Ա-
ՄԱՆՆԵՐ

1. Քրդու հացը.

I. Թոնիրը (թանաուր, թոնաիր) քրդ-
դերի մէջ գործածական է: Հազարէն մէկ՝
թոնիրի չէք հանդիպիր, եղածներն էլ հայ
գիւղերումը հաստատուած քրդերի մօտ
պէտք է փնտռել: Սակայն ջրաղացնե-
րումը կրատեսնենք մենք ուղղակի հայկա-
կան թոնրի ձաղը—փոքր տեսակը, ո-
րոնց մէջ կ'եփէ քիւրդ ջրաղացպանը պատ-
ւական բաղարջ (չթթւած խմորէ) պա-
տահական անցորդների կամ հէնց իրա
համար:

II. Թոնրի ծառայութիւնը կրճատուցանէ քրդուհուն օճաղի կողը: Օճաղը շինած է կարմիր կաւէ և ունի $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{3}{4}$ մէթրաչափ բարձրութիւն, իսկ ձեռով նրման է կիսալուսնի: Օճաղի կողը թեժացած կրակէն «բարկ» դառնալով—շիկանալով՝ կրնդունէ հացի թանձրկէկ խմորը և ընդամենը 3—5 բոպէէն կ'եփէ կրպատրաստէ նանէ օճաղը (օճաղի հաց):

III. Քրդուհին հաց կ'եփէ և՛ այն սալաքարին վրայ, որ ձգւած է օճաղի ներքև և որի վրայէն անպակաս է նւիրական օճաղի կրակը: Երբ բարկ կրակէն ներքևի սալաքարը տաքացած է՝ կրակ կարած, քրդուհին սալաքարի վրայէն կրհեռացնէ կրակն ու մոխիրը, կրճաքրէ՛ չատուկ այդ նպատակին ծառայող մի լաթով և այնուհետև թանձր խմորը կրփռէ սալին վրայ: 5—10 բոպէէն կամ առ առաւելն $1\frac{1}{4}$ ժամէն պատրաստ է «սալի հացը»: Ի դէպ. սալաքարը պատրաստուած է անպայման կամ շերտաքարէ

կամ մոխրագոյն կարծր աւազաքարէ
(կորս):

IV. Քրդու ամենաշատ գործածած հա-
ցրն է սանի (sadj—саджъ) վրայ եփածը,
որ կըլինի երկու տեսակ—լաւաշ և թան-
ձըր:—Լաւաշը օխլաւուով (փայտեայ
գլան) բարակացրած խմորն է, որ ամե-
նակարճ միջոցում կ'եփի՝ թէ՛ կրակի վր-
այ կատաղած սանի երեսին: Թանձըր՝
չրայի, մածուկի նման խմորն է, որ քր-
դուհին գտալով կըլեցնէ թեփ ցանած սա-
նին վրայ և 10 բոպէէն կըպատրաստուի
փափուկ, բղբուջ սանի հացը:

Կան տեղեր, ուր հացը կ'եփեն ամեն օր,
բայց կան և այնպիսիք, որ մի քանի
օրւանը միանգամէն կ'եփեն: Իսկ հացի
նիւթերն են՝ զարի, կորեկ, կըլկըլ և շատ
քիչերի մօտ՝ ցորեն:

2. ՕՃԱՂԻ ՇՈՒՐՋԸ.

Քրդերի համար վերոյիշեալ հացերէն

ամենանւիրականը օճաղի հացն է, որի անուճով կ'երդէի քիւրդը և նրա այդ երդուճը աննահանջելի է: Սյդ նշանակութիւնը, իհարկ է, պէտք է վերագրել օճաղին, որովհետեւ քրդու համար օճաղը նոյն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ մի լուրջ գաղափարականի համար՝ իր իտէսլը:

Քրդերն ունին մի գարհուրելի անէժք, որին կ'ենթարկւին միայն ամենամեծ յանցաւորները, այդ անէժքը հետեւեալն է. — Օճաղ է՛դը քօռ պի (odjagh éte cor bi) — օճաղը չքանայ, օճաղիդ կրակը մարի, օճաղիդ ծուխը չ'ըարձրանայ ևն:

Նոյնպէս ուշագրաւ և ամենափառաւոր օրհնէնք կրհամարւի հետեւեալը.

«Օճաղ է՛դը շէն պի» — օճաղը շէն մնայ:

Բալուի մօտ, գէպի արեւմուտք, Արածանի գետի աջ ափին վրայ, մի գիւղ կայ Սէյտիլար (sèidilar) անուճով: Սէյտիլարն իր անուճն ստացած կ'երևի մօտաւորապէս քուրմ նշանակող սէյլիտ բառէն: Սյդ

զիւղուժ կան մի շարք հին, բազմադարեան, աւերակ շէնքեր, որոնց մէջ օճաղինման վիճափոր և կերտուած փոսիկներ կան. ահա այդ փոսիկները մինչև այսօր էլ ամենամեծ ջերմեռանդութեամբ կրպաշտւին թէ՛ Քիւրդ և թէ՛ հայ ժողովրդի կողմէն:

Սէյտիլարի օճաղները—ինչ սրբազան, ինչ դիւթիչ ու պատկառելի բառեր են զրանք Բալուցոց համար և որպիսի հրաշքներ ժողովուրդը կրվերապրէ այդ օճաղներին (աարուշան?), կարծեմ ոչ մի հիւանդութիւն չէ կարող յարատւել, եթէ դոնէ 3 անգամ այցելես այդ սրբազան օճաղներին, խունկ ու մոմ վառես և մաքուր հաւատքով այօթես!

Նոյն իսկ Բալու քաղաքում (ս. Լուսաւորչի թաղում, «Քուրաչեան» փողոցի վրայ, Սրամեանների տանը դէմ) «Սրբբիւեան» անունով մի օճաղ մինչև 1896 թւականը ջերմեռանդութեամբ կրպաշտւէր ինչպէս հայոցմէն այգպէս և քրդերէն:

* * *

Քրդական առասպելներէն մէկը կրպատմէ հետեւեալը, որ անհետաքրքիր չի լինիր առաջ բերելը.—

«Աստուծոյ ահն ու դժոխքի երկիւղը սրտէն հանած մի հարամզատա էշիր քիւրդ՝ սատանային անսալով՝ լիկեց իրա հարազատ կոչս քրոջը պատիւը և մեղքէն յետոյ միայն զգալով իրա յանցանքի ծանրութիւնը՝ ծունկ չոքեց դէպի հարաւ ու երկա՛ր աղօթեց... աղօթեց ու լացաւ, լացաւ ու աղօթեց, մինչև որ Աստուած ուղարկեց նրա մօտ ձէպրայէլ մէլայէքին (Djèbraèl mèlaégu—Գաբրիէլ հրեշտակապետ) և Հազրէթի Իլիւմ թէմու՛ամ Սուլէյմանին (Hazréthi ilim thèmou' am Souléman.—իմաստութեան հայր Սողոմոն). Աստուած ասաց նրանց.— Կ'երթաք այդ հարամզատա էշիրին և կ'ասէք, որ մի խլուրդ գալու է ամեն օր, անչաչտ ժամերի, միզելու հարամզատա էշիրի նը-

ւիրական օճաղին մէջ. այդ պիտի տեւէ
40 օր, 40 ժամ և 40 ակնթարթ. եթէ
հարամդատա էշիրը կարողացաւ այդ 40
օրը, 40 ժամը և 40 ակնթարթը ան-
թարթ աչքերով անցկացնել՝ ծունկ դրնե-
լով օճաղին առջև և շարունակ աղօթե-
լով, այդ դէպքում Սլլահը պիտի ներէ
հարամդատա էշիրի—այլ պարագաներում
աններելի—յանցանքը. իսկ եթէ չ'կարո-
ղանայ հարամդատա էշիրը կատարել այդ
պայմանը և թէկուզ մի բոպէ քուն մտնի,
կամ ծունկը քակէ, կամ աղօթքն ընդ-
հատէ, այն ատեն մէկ կողմէն խլուրդը
պիտի միզէ նւիրական օճաղին մէջ և
միւս կողմէն էլ Սլլահը պիտի անիծէ
հարամդատա էշիրին պապենտկան օ-
ճաղը...»:

Լսելով այդ խիստ պայմանը, որ բառ
առ բառ արտասանեց չազրէթի Իլիմ
թէմու'ամ Սուլէյմանը՝ վկայ և պատու-
հասող ներկայացնելով ձէպրայէլ մէլայէ-
քին, — հարամդատա էշիրը պատասխանեց.

— Ես մեղաւորների մեղաւորս Ալլահի...
ի մի հիւլէն եմ ու ձեր օտքին մօխիրը,
բայց չէ՞ կարելի արդեօք աղաչել Ալլա-
հին, որ օճաղս անիծելու փոխարէն
խլէ ինձմէն 7 որդիքս, տունս ու տեղս,
հետն էլ հողիս ու ճէհէննէմի փայ ա-
նէր ինձ...

— Բայց ինչո՞ւ չընդունեցիր մեր պաշ-
մանը, հարցուց հազրէթի Իլիմ թէ՛մու՛-
ամ Սուլէյմանը:

— Ծանր է և անհնար, պատասխանեց
հարամգատա էշիրը:

— Պայժմանէն աւելի ծանր է քո յան-
ցանքը, նկատեց ձէպրայէլ մէլայէքը: Հա-
րամգատա էշիրը ճարահատեալ ընդունեց
խիստ պայժմանը և անմիջապէս սկսեց ա-
ղօթել անթարթ աչքերով, դէպի օճաղը
ծունկ չոքած... 40 օր, 40 ժամ և 39
ակնթարթ այդ դիրքով նա կաղօթէր...
Ծնկները քար դարձան և ձուլւեցան օ-
ճաղի առջևի նւիրական քառակուսի քա-
րին հետ... նրա աչքերը բիւրեղացան,

ձեռքերը դէպի վեր «քուլթրում» եղան
և հարամզատա էշիրի շունչը կտրւեց...
Մի ակնթարթով դաւանանել էր հարամ-
զատա էշիրը իր ուխտին և նրա օձաղը
թրջւեց խլուրդի մէջով ու Ալլահի ա-
նէճքը իշաւ այդ օճաղի մօխրին մէջ...

— Ալլահը 7 բուռ արիւնս խմող տիւշ-
մանին չ'ենթարկէ թող այդպիսի անէճ-
քի կրվերչացնէ ծերուկ քիւրդը խոր
«ամխ» քաշելով և կ'ստիպէ ձեզ էլ, որ
«ամի՛ն» ասէք, որովհետև «օճաղի անիժ-
ւելը» կատակ չէ...

Հարամզատա էշիրը մինչև այսօր էլ
իրա բիւրեղացած աչքերովը կրնայի՛ ա-
նիժւած օճաղին վրայ և 7 դոյն արցունք-
ները անընդհատաբար կրզլորւի՛ն քարա-
ցած կոպերէն ցած... Ռոյ՛ է մաշէրին
(վերջին դատաստանին) հարամզատա է-
շիրը նորէն պիտի դատուի. սակայն նրա
նւիրական օձաղը, կ'ասեն, ազատւելու չէ
Ալլահի անէճքէն...

Այդ սոսապելի մի քանի վարիանդները

կան քրդերի մէջ, որոնցմէ ամենահետաքրքիրը վերև նշանակածս է ու այլևս աւելորդ կրօնեպեմ իջնալ մանրամասնութեանց մէջ, այգքանը բաւական համարելով՝ մի հարևանցի զաղափար տալու համար սիրելի ընթերցողներիս քրդու հայեացքների մասին դէպի օճաղը:

* * *

Այժմ կ'ուզամ նկարագրելու այն առարկաները, որոնք կրդտնւին օճաղի շուրջը:

Օճաղի մօտ դուք կրհանդիպիք երկաթէ ուննլիին (մաշա), շամփուրին (տեստօն-déston), փայտէ թակը (էզրն քուլա — ésen coula), շիշը (կրակախառնի — կէլպէրի — guèlbéri), ճաղլին (djaghlin — որ խաչերկաթին կէսն է իսկապէս և կրհանդչի օճաղի երկու հանդիպակաց սլռուկունքների վրայ), սաճը, սաճի քերիչը, կասկարան և եռոտանին: Օճաղի ծրխնելոյզին մէջ, 1—2 մէթրաչափ բարձր, զարկած են մի քանի փայտէ կամ երկաթէ

ցցեր, որոնց վրայ կրկախէ քիւրզը իւր
թրջած գուլպան, շապիկը, տրեխը՝ չոր-
րացնելու համար, ծխի մէջ, օճաղի ջեր-
մութեամբ:

3. ԼՈՒՍԱՒՈՐ ՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐ ԿԱՆԵՐԸ

Օճաղէն քիչ վերև, պատին վրայ, ամ-
րացրած է ճրագդիրը (ճայէ չրախ—djaiè
tchrakh — ճրագակալ): Յիշենք այստեղ
բրդերի մէջ գործածական լուսաւորու-
թեան առարկաները: Ահա դրանք.

I. Փոքրագիր կաւեղէն ճրագը, որ բո-
լորովին նման է պատմական ամենահին
երագներին (դրանց իսկ չար և նման նը-
կարով ժամանակակից զինականները
կ'որակեն կուլտուրական «լոյսը»): Այդ
երագի մէջ կրլեցնեն կտաւահատի և կամ
էնէկէշէքի իւղ—ձէթ (պէզըր), որ կը-
ծրժի բամբկէ կամ մանածէ պատրոյզէն
(Ֆիտիլ) ու ճրագի թերուն անկիւնէն կ'ար-
ձակէ իր շառագոյն լոյսը: Նոյն ճրագը և
նրա մի քանի տեսակները գործածական

են նոյնպէս Տաճկա-հայաստանի շատ հայ
գիւղերում և նոյն իսկ մի քանի քաղաք-
ներում (Բաղէշ, Խարբերդ, Բալու, Կեղի,
Փէրի ևն):

II. Սպիտակ թիթեղէ շատրւան ճրա-
գը, որի մէջ նաւթը կը վառի և կ'արձակէ
հեղձուցիչ ծուխ:

III. Մուշամպայ ֆէնէրի, բազմատե-
սակ լապտերների (фонарь) մէջ ամենա-
շատ տարածւածն է սա, որ կը շինուի՝ շա-
պիկը թափանցիկ մորթէ, մոմակալը—
ներքևի թապախը—և կափարիչը—վրա-
յի խաբախը՝—պղնձէ կամ արույրէ և կամ
երկթէ. այդ հետաքրքիր լապտերները,
որ ֆէնէրճիի (լապտերակալ) ձեռքին մի
մեթրաչափ կը կախուին և թափանցիկ մոր-
թէն (գոյնզգոյն ներկած ու մեղրամոմով
պատած) դուրս կը ցոլացնեն մռայլ լոյսը՝
մէջը վառուղ մոմին, և մոմը մարելէն
չհտոյ շապիկը կը ծալուի ու կը նշուի մո-
մակալի ու կափարիչի արանքումը, որով
և գրպանում տեղաւորելու չարմար դիրք

կ'ստանայ: Այդ լապտերներն անխտիր կը-
դործածւին թէ հայերի և թէ Բրդերի
մէջ:

IV. Զամտանը (մոծակալ) նոյնպէս ան-
ժանօթ չէ քրդուն: Արոյրէ բաղմատեսակ
և զանազան մեծութեան մոծակալները,
մանաւանդ ցեղապետների խոնախներում,
զիշերները կրլուսաւորեն քրդու հիւրա-
սէր սեղանը: Շամտանների մէջ կ'սպառեն
տաճկա-հայերի ծեռքով պատրաստուող ա-
մենահասարակ ճրագւլի մոմը հաստ-հաստ
պատրոյզներով:

V. Յեղապետներէն ոմանք իրենց ապա-
րանքները կրլուսաւորեն՝ սեղանի, պատի
և կախովի լուսամտափաւոր լամպերով:

VI. Կ'արժէ չիշել այստեղ, որ քրդու
բնակարանում շատ քիչ անգամներ կրվա-
ռեն զրանցմէ որևէ մէկը, որովհետև ծմեռ
ժամանակ օճաղում շարունակ պլպլացող
փայլուն կրակը կրլուսաւորէ հաճոյսպէս.
Իսկ ամառները՝ հաշաստանի կապուտակ
երկնակամարի անթիւ լուսաւորները կը-

պէծպծան քրդերի զլխին վերև, համայնական ննջարանում:

4. ԱՄԱՆՆԵՐ.

Քրդերի մէջ զործածական ամանեղէնները պէտք է բաժանել 4 տեսակի, ա. կաւեղէն, բ. պղնձեղէն, գ. փայտեղէն և դ. քարեղէն: Ես կրնկարադրեմ իւրաքանչիւր տեսակն առանձին և որքան կարելի է մանրամասն կերպով:

I. Կաւեղէնները. — Պէտք է նկատել է՛ն առաջ, որ բրուտի կամ կաւագործի արհեստը քրդերի մենավաճառն է, համարեա, ամբողջ Տանկաց-Հայաստանում (թէև կան ուրիշ ազգերէն էլ աւելի զարգացած բրուտներ): Բալուի մօտ, Աղրակ կամ էքրէկ քրդաբնակ զիւղի բոլոր բնակիչները կ'զբաղին բացառապէս բրուտ թեամբ և բաւական էլ նուրբ ամանեղէններ կրպարաստեն: Քրդերի մօտ զործածական կաւեղէն ամանները հետևեալներն են.

ա. Կարաս (քիւլի — Күр-Кюп), որ կըլինի զանազան մեծութեան ու ձևի. սովորաբար կարասների բերանն ու «օռքը» (տակը) միևնոյն լայնութեան կըլինին. իսկ ձևով շատ նման են կախ-խնոցիի: Այդ կարգի կարասներէն խոշորները (20 — 60 դոյլաչափ) կըգործածեն ամպարի տեղ: Կարասների փոքրը (դրսի երեսները) յաճախ զարդարւած են շատ տեսակ նախիշներով ու դճագրութիւններով:

Այդպիսի կարասներէն մէկին մէջ մտաւ առասպելական ամենակարող շատուկ պառաւը («Քիւլիէ պինան») և բարձրացաւ մինչև եօթներորդ երկինք՝ իր հետ մանածելով բազմաթիւ մարդկանց: «Եղան թերահաւատ մարդիկ, կ'ասեն քրդերը, որոնք այդ հրաշքը վերագրեցին «քիւլիէ պինան կէօկէ չըխան» պառաւի շնորհին, բայց իսկապէս հրաշագործը կարասըն է... Ձեք տեսներ՝ ինչպէս կըպատասխանէ կարասը քո ամենափոքր ձայնին անգամ (կ'արձագանքէ), կըպատմեն, թէ

կարասների նախահայրը մարդ է եղել
և անիծւելով է հող դարձել, ապա խո-
րամանկ բրուտները՝ կաղապարելով եր-
բեմնի մարդ-կարասին՝ նրա օրինակները
շատացրել են (Սուասպել):

բ. Չէօչեր (tcheutch — чѣчь — «բղող»),
որոնք նման են կարասի կէսին և կրգոր-
ժածւին զանազան հեղուկ պաշարների
համար (ռուփ — պէքմէզ, ծէթ, մեղր են):

գ. Կիւվէճներ (güvedj-гюведжъ-պտուկ,
պուտուկ) զանազան ձևերով. մի մասը,
որ շինւած է աւելի ազնիւ ու բարակ
կաւէ, կրժառայէ որպէս խաղկին՝ կերա-
կուր եփելու համար: Խիստ չարդի է
պտուկի մէջ եփած խաշը, սինկիրը, տէօ-
չէօրպան ևն: Սւելի կոշտ տեսակների
մէջ կրպահեն իւղ, պանիր, չորթան ևն:

դ. Քառղան (կրհնչւի իբր քիէրղիէն —
quièrghièn-кѣргѣнь) որ կրժառայէ կոնքի
տեղ և երբեմն էլ որպէս սկաւառակ:

ե. Լուլիկ կամ Լիւլյիկ (luilic-люликъ),

կրժառայէ ջրածիկի (իւպրէխ) տեղ, մա-
նաւանդ ապտէսթ-ի ժամանակ:

դ. Սիւզկէշ (süzguèch — քամոց, քամի):

է. Չանախ. մօտ 10 տեսակ ավսէներ
կան կաւէ շինած. իսկ շանախ-չէօմլէք
ասելով՝ պէտք է հասկանալ աման-չա-
ման:

ը. Քիւրդ ցեղապետները կաւէ խողո-
վակներով (փռողանկ) աղբիւրի ջուրը
կրտանին ապարանք: Փռողանկը աղուգալի
դեր կրխաղայ:

թ. Հասդիր (hastir — տաշտ):

ժ. Սումախի, ջրի ամենամեծ կուժն է:

ժա. Սումախի փոքրերին կրկոչեն հա-
պանա (habana):

ժբ. Քառազները նոյնպէս ջուր լեցնե-
լու փոքրիկ ամաններ են, ծեով նման
ջրածիկներին:

ժգ. Գըլգըլիկներ, քառազներէն էլ մա-
նրը ամաններ ջրի համար, որոնց Բալու-
ցիք «բաղիկ» էլ կ'անւանեն:

Զրի այդ ամանները զործածական են հայերի մէջ էլ:

II. Պղնձեղէնները. — Քրդերն իրենց պղնձեղէն ամանները ձեռք կրբերեն Տաճկա-Հայաստանում Հայ պղնձագործներէն, որոնք բաւական զարգացած են այդ արհեստում ու կրպատրաստեն շատ անասակ իրեր: Անւանի են Եւզոկիոյ (Թորաթ) պղնձեղէնները և են հետեւալք.

ա. «Խավուումայի» համար առանձին լայն ու ցածլիկ կաթսան կրկոչի Նրուխա (Nerkha-Нырха) և է կոնտձև:

բ. Պուլղուր խաշելու համար իւրաքանչիւր գիւղ կամ համայնք ունի իրա 1—2 հսկայական՝ խորունկ, չորս ունկնանի, հաստատաշէն կաթսան. եթէ գիւղը չունի՝ գիւղապետը կ'ունենայ: Երբեմն էլ մերձակայ 2—3 գիւղեր կրգործածեն մի

հատ, վճարելով որոշ վարձ նրա տիրոջը *):

դ. Թէնճէրէն, գազանլըխը, խուշխանան և աշխանան խաղկիւնի զանազան տեսակներն են:

դ. Սիդիլ (sitol) նոյն ծառայութիւնը կրճատուցանէ ինչ որ դոյլը:

ե. Թավա (thava) պոչաւոր և ունկնաւոր տապակներ:

զ. Պօշխապի (bochkhabı - бошхаби) և Թէփսի (thépsi-тепси) ափսէների շատ տեսակներն են դրանք, որոնց հետ պէտք է յիշել և լէնկէռը (լանկառ = լան-կեռ) և Թապախը (պնակ):

է. Սէնի կամ Սինի (sini-сини-խան). փոլատ (ճատուցարան):

ը. Թաս, պոչով Թաս, սրճաման (ճէզվէ), կովկիթ կամ կթոց, կումկում կամ

*) Հայերի մօտ նըռխան և ձաւարի կաթսան եկեղեցիների սեփհականութիւն կըլինի:

կիւկիւմ (gügüm-гюгюмъ-սափոր), մէօշէօֆէ (кружка), բողկի քերիշ (կըլիւնի և թիթեղէ), շերեփ, ձագառ, քամոց, քաւկիր, զառֆ (zarf - зарфъ - բաժակակալ) ևն ևն:

Թ. Կոնք (էլ լէկէնի-èl lèguèni-эл легенн) և ջրածիկ (իւպրէխ):

Ժ. Կոնք (լէկէն՝ կերակրի և խմորի), տաշտ (թէշ, թէշթ, թաշի):

Ժա. էվ-համամի (év-hamami-эвъ гамамн-լոքարան). ցեղապետների մօտ միայն կրհանդիպենք այդ ամանին, որ մօտ 1—1^{1/2} մէթր խորութեամբ և դրա կէսին չափ էլ լայնութեամբ՝ կրգործածելի միայն բաղանիքում, մէջը ջուր լեցնելու համար:

Քրդերի մէջ շրջող ոչ մի արհեստաւոր այնպիսի յարգանք ու հիւրասիրութիւն չի գտներ քրդու կողմէն, որքան հայ պղնձագործ-անագագործները (խալայճի, փախըռճի, խազանճի, կլէկճի), որոնք տարին 2—3 անգամ իրենց փուքսովն ու

գործիքներովը և մի քանի աշկերաններով կ'ենեն զիւղերը ու արօտատեղերը՝ քրդերի պղնձեղէնները կարկատելու և կէկելու համար:

III. Փայտեղէնները. —

ա. Խնոցի, որի 2 տեսակին կրհանդիպենք քրդու մօտ, աչն է՝ մեղանուժ յայտնի կախ-խնոցին, բարակ-երկար ձեւով, որ առաստաղէն կամ ծառի ճիւղէն կախած չւաններին վրայ անցկացրած՝ քրդուհին կրճօճէ նրան օդին մէջ և ծայնէն կ'իմանայ կարագի պատրաստ լինելը կամ չ'լինելը: Երկրորդ տեսակը՝ լայնկէկ ու կարճ՝ մի բարձի վրայ պառկեցրած, դեանի վրայ, կըշարժեն չետ ու առաջ մինչև կտրագի պատրաստելը: Ի դէպքերը, ինչպէս և տանկահայերը, կարագը կրհանեն մածունէն և ոչ սերուկէն:

— Սպասի'ր դու, կ'սպառնայ բիւրդը, բեզ ցոյց կուտամ՝ մածո՞ւնը եղէն կ'ելնէ

Թէ՞ եղբ մածնէն», աչսինքն՝ տեսնենք
ո՞ւմ ասածը կրլինի:

բ. Խմորի տաշտ՝ նեղ ու երկար, սրա
փոքրը կրկոչեն թեքնէ:

գ. Քիւլէկը կամ Քուլակը փայտեայ
դոյլն է, որի բարակ շրջանակները (խաս-
նախ) հայ խզարճիները (տախտակ քա-
շողները) կըքաշեն կաղամախէ կամ խոչ
կաղնիէ և կրվածառէն քիւլէքճի (դոյլա-
բար) ազգակիցներին:

Բալլայ Պաղին և Սըին գիւղերի հայ-
երը կըպարապին սոււար մեծամասնու-
թեամբ քիւլէկի շրջանակներ պատրաստե-
լով: Յաճախ «Պաղրնցի» կամ «Սընցի»
ասելով Բալուցին կըհասկանայ խզարճի-
ներին:

դ. Տոլչա (doltcha-долча), քուլակի նիւ-
թէն, աւելի փոքր է և կըծառայէ թա-
սի տեղ:

ե. Խորունկ շանախներ, որոնք ափսէի
տեղ կըպործածւին:

զ. Շերեփներ (չէմչէ) և դդալներ (դժշ.)

վերջինների շատ տեսակները կլինին—կլոր ու խորր, հաւկթածե, երկդիծի (երկու ծայրին էլ դղալ շինած միակտուր փայտէ), տափակ: Կըշինեն տոսախէ, ծիրանէ, կողածախէ և այլ փայտերէ: Ստէպ դրգալների կոթերը զարգարուն են նախշերով:

է. Դոլիկ (tolig-ТОЛИГЪ), որ նման է փոքր արկղիկի, առանց կափարջի, և կը ծառայէ գղալնոցի տեղ: Դոլիկի կողքէն կախւած է կաշիէ մախաթամանը:

ը. Թաթիկ կամ տաշտի քերիչ:

թ. Զորթան հարելու թաղարը կը շինէ թէ՛ փայտէ և թէ՛ կաւէ ու Բալուցիներէն կը կոչուի շորթընար (չորթանա-հար) կամ հասդիր:

ժ. Փայտէ կըշինուի և սխտործեծը իր կոթով միասին:

ժա. Յիշենք նաև խոնչա՛ն (ХОНЧА), որ ցածլիկ և զանազան ձևի ու մեծութեան սեղանն է քրդու:

ժբ. Սրանց հետ զնենք և ջրղղումի

ամանները, որոնք կրգործածւին փառչի
և թասի տեղ:

IV. Քարեղէնները. —

ա. Սանտը իրա տեսութիով (désti-կոթ),
որ կրգործածւի կորկոտ, ձաւար, կրտա-
ւահատ, շուշմայ ևն մանրացնելու՝ ծե-
ծելու համար: Սուրհն էլ կրծեծեն սան-
տի մէջ, բայց հարուստներն ու ցեղապեա-
ները ձեռք կրբերեն չստուկ սուրճ աղա-
լու արուրէ աղօրիք:

բ. Երկանաքար (էլ տէկիրմէնի), որով
կ'ազան զանազան հացահատիկներ: Նոյն
բանով կ'ազան բրդերը և չորացրած թու-
թը, որ լաւ չորացնելէ չետոյ կրմանրացը-
նն ինչպէս ալիւր և կճուճների մէջ կր-
պահեն, 1—2 ամիս վերջը աղացւած թու-
թը «կրծի» ու կրգառնայ մի փառաւոր
ուտելիք: Ի դէպ. թութի աղալը մի ա-
ռանձին հանդիսաւոր երևոյթ է քրդու
տանր, ուր կրհաւաքւեն մի բանի բարե-

կամներ և ուհիներ ու հաղար ու մի կատակներով, կերուխումով, ուրախութիւններով կ'ազան շախիրէ (պաշար) թուլթու Սխորժելի է, մանաւանդ, այն մոմենար, երբ ազացելիք թթերէն մի քանիսը մի փոքր թաց լինելուն պատճառաւ երկու աղօրիքների արանքումը կրճնշեն ու կրգոյացնեն մի անսակ պատեխ, որը և կրգժւարացնէ ազալու գործը, մինչև որ վերցնեն վրայի երկանը և պատեխը պոկեն քարերի կրծքէն: Այդ պատեխի վրայ ի՞նչ կատակներ, ի՞նչ կռիւներ կանեն՝ միմեանց ձեռքէն խլելու համար: Շատ անգամ քրդու խորամանկ լամուքը՝ իւր հօրը կամ մօրը օգնելու պատրւակով կրնասի ազալու և մատր ծածուկ թրրջելով՝ մի կերպ կրթացացնէ երկանաքարի պոկունքը:

— Մայրիկ, կրկանէ մի ըոպէ չետոյ, երևի թաց թուլթ է ինկել որ ծանրացաւ քարը: Կրվերցնեն վրայինը և պատրաստ է արհեստական պատեխը:

Տարակոյս չ'կայ, որ այդքան չեն մի-
այն քրդերի մօտ գործածական ամաններ-
ըր—շատերը վրիպած են չիշողութենէս.
բայց չոյս ունիմ, որ հետզհետէ պիտի
չիշեմ և չետազայ հատորներէն մէկին
մէջ պիտի տեղաւորեմ յաւելւածի տեղ:

Ե.

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԿՐԱԳՈՐ-
ԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ.

Երկրագործութիւնը քրդու մօտ մնա-
ցած է ամենախոր նահապետական ձևի
մէջ: Անատոլիական թիւրքիան առհասա-
րակ զարգացած երկրագործութիւն չու-
նի, բայց կան շատ տարրեր, որոնք այս-
պէս թէ այնպէս մի քանի քաջ չառաջադի-
մած են. հաչերը, յոյները և մասամբ տանիկ-
ները արգէն ըմբռնել են երկրագործութեան
հին սիստէմի անպէտքութիւնը և օրըս-
տօրէ կ'իւրացնեն նորադոյն սիստէմը:
Այդպէս չեն քրդերը: Միակ բարեփոխու-

Թիւնը, որ նկատելի է քրդու մօտ, դա
դտիչ մեքենան է, որի մասին ես պիտի
խօսեմ ներքեւում: Նստակեաց կամ հողա-
գործ քիւրդը առհասարակ կրխուստփէ
բարդ աշխատանքէ և նա երկիրը կրճշակէ,
Թէև չարաչար աշխատելով, սակայն բա-
ւական Թոյլ, անխնամ կերպով՝ առանց
ուշք դարձնելու իր պապենական դրագ-
մունքի հէմտատը լինելուն:

Չ'նայած սակայն այդ ամենին, քրդերը
կրցանեն՝ դարի, կորեկ, կըլկըլ, ցորեն,
եզիպտացորեն (լազուլթ-mais-мань), ոսպ,
սխսեռ, լորիա, շուշմաչ կամ կնճուլթ, կտա-
ւահատ, էնէկէչէք, առւոյտ, սելս, ծմերուկ,
վարունգ, պատինջան, դլում, պղպեղ,
սոխ (որի համար հոգի կուտայ քիւրդը),
սխտոր, բողկ, տակ, ճուլպանտ, քուշնայ,
պօչ-պօչ, կանեփ և բամբակ:

Քրդերի այգիներում և պարտէզներում
դուք կրհանդիպիք հետևեալ ծառերին.—
տանձենի, խնձորենի, սալորենի, բալի,
կեռասենի, ծիրանի, Թզենի, նշենի, սեր-

կելի, դեղձի, թթենի, ալունչի, վունչենի, բլեկնի, փշատի, ուռի, բարդի, աքասիա, կաղնի, ալգպէս և խաղողի որթին:

Այդիները կենդանիներէն ու ճամբորդներէ պահպանելու համար նրանց շուրջը կը պատեն փշէ ցանկով (չափար):

Ծառերի պատւաստումը յայտնի է քրդերին 2 տեսակ. ա. Պատւաստելիք ծառի բարակ և նազուկ մի ճիւղէն կը հանէ կը որ շապիկ-կեղեւը, առանց ճղելու և այդ շապիկը կ'անցնէ միւս ծառի նոյն հաստութեան մի ճիւղի վրայ՝ նախ այդ ճիւղը շապկահան անելով:

բ. Ճեղքելով մի առողջ ճիւղի շապիկը՝ այդ ճեղքին մէջ կ'անցկացնէ պատւաստելիքի շապիկը և վրայէն ամուրկէկ թելեր փաթաթելով՝ կը կապէ:

Քրդերն հողը կը պարարտացնեն 2—3 տարին մի անգամ կենդանեաց աղբունը ջրում լուծելով և այդ աղբային ջրով արտը ոռոգելով:

Այդ բնդհանուր անդեկութիւնը հա-

մառօտակի չիշելէ չետոյ անցնենք երկրագործական գործիքներին, որ հետեւեալներն են.—

I. Արօր, 2 տեսակ—երկթէ խոփով և սրածայր փայտով:

II. Ուռերով հիւսած տափակ ցաքան:

III. Մանղաղ: Գերանդիի գործածութիւնը մտած չէ:

IV. Երկանիւ սայլ, որին կը լծեն գոճէշներ կամ եղներ: Մայլերի անիւները ունին ամբողջ մակերևոյթ՝ ձեւիւմ կը պրով և ձւի կեղևով: Մայլի սուր ճռոցը լսելի է մի քանի վերստ հեռւէն:

V. Երկփեղանի փայտեայ կամն, որի ներքև հազցրած են զայլախաղի սրածայր կտորւանք:

VI. Երկթանի (вила) և եօթթանի հոսելիներ:

VII. Բահ, փետատ, քուլպա (բրիչ), թի (փայտէ և երկաթեայ), մասսա կամ զուկուլթա (բարակ-երկար ձող՝ ծայրին սուր երկաթ-մեխ-անցկացրած, կենդանի-

ներին քշելու համար), հոտոց (կոր դանակ՝ այգեգործութեան մէջ կրգործածւի), սակր ևն ևն:

VIII. Յորենն ու միւս հացահատիկները յարգէն կրգատեն՝ թեղը հոսելիով քամուն տալով. կան, սակաջն, տեղեր, ուր արդէն մտած են զտիչ մերենաները (ВѢ-ЯЛКА):

IX. Բամբակի մէջէն սերմը զատելու համար գործածւող գործիքը կրկոչեն ճըռճըռ. երևի այդ անունն ստացել է գործելիս արծակած ճռճոցի պատճառով:

Կան քրդեր, որոնք դիտեն և ծխախոտի մշակութիւնը:

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ.

Բոլոր քրդերի մէջ ընդունւած և հա-
 ճոյական զբաղմունք է որսորդութիւնը,
 որ 3 ճիւղերի կրբաժանւի.

Ս. Թռչնորսութիւն.

Բ. Վայրենի կենդանեաց.

Գ. Չկնորսութիւն.

Խօսենք իւրաքանչիւր ճիւղի համար
 առանձին:

I. Թռչնորսութիւն.

Թռչուններէն կ'որսան՝ կաքաւ, աղա-
 ւնի, վայրի բաղ և սագ, թթակեր

(Թուլթ խուշի), ճնճղուկ, լորամարզի ևն:

Թռչուններ որսալու համար կրգործածեն կամ հրացան՝ ուղղակի զնգակահարելով և կամ ցանցերի մէջ նրանց ոտքերը խճճելով: Հետաքրքիր է մանաւանդ կաքաւի որսը, որ մանրամասնօրէն կրնկարագրեմ:

Իմանալով մի կերպ, թէ ո՞րտեղ է հաւկիթ ածել մարի կաքաւը և ծագ է հանելու՝ քրդերը կրհետեւեն նրանց, մինչև որ ծագերը զոյանան ու մի քիչ էլ մեծանան. դեռ ևս թռչելու անընդունակ վիճակում քիւրդը անզէն դարան կրմտնի, երբ առաւօտեան լուսաբացին, մարին շրշապատուած իր նազելի ծագուկներով կ'երթայ շուր խմելու, ծագերին խմցնելու և տոտիկները մաքրելու, — չանկարծ դարանամուտը կրչարձակի և կրտիրանայ ծագերին:

Ահա այդ ծագերէն մի-մի զոյգ (արու և էգ) մեծ խնամքով կրպահէ քիւրդը մասնաւոր վանդակներում: Սմենակարճ ժա-

մանակէն կրնտելանան կաքաւները և այնուհետև կրհաշւին քիւրդ ընտանիքի անդամներ. նրանք ազատ համարձակ կրչրջին տան մէջ և ոչ ոք չի համարձակիր թէկուզ մաղաչափ վշտացնել նրանց. այդպիսի չանդուղին կ'սպասէ խիստ պատիժ տան նահապետի կողմէն: Միաժամանակ քիւրդը իւր դրդուող, տուփոտ սուլոցով ուղած պահուն կարքնձելու կրնտելացնէ կաքաւներին: Երբ արդէն բաւական կրմեծանան կամ ուրիշ խօսքով արբունքի կրհասնին՝ տէրը նրանց կրտեղաւորէ առանձին-առանձին վանդակներում: Միասին ծնած, միասին սնած արուն ու էզը իրենց նոր աքսորալայրերում—թէև իրարմէ հապիւ մի քանի մէթր հեռուն, — կրկարօտին միմեանց ու իրենց սրտամաշ կարօտը փարատելու համար կ'սկսին փոխ առ փոխ իրզել. ամենամաքուր, իսկական սիրոյ մրմունջներն են այդ երզերը! Օրական մի քանի անգամ տէրը նրանց կ'արժանացնէ իրար տեսութեան: Յլժմ նրանք

սիրահարւած մի զոյգ կրկագմէն. զրրանում տարակոյս չ'կայ. հետեարար ժամանակն է, որ տէրը շահագործէ նրանց այդ սիրահարութիւնը: Կաքաւեներն այդ միջոցներումն է, որ ծառայելու են իրենց տիրոջ նպատակին:

Կամենալով գնալ կաքաւ որսալու՝ քիւրդը 3—4 օր սիրահարներին չի միացնել և այդպէս կ'առնէ իւր հետ նրանց ու կրքարծրանայ սարերը կամ ուր որ կաքաւ կայ: Երկու վանդակները իրարմէ մի քանի տասնեակ սաժէն հեռաւորութեան վրայ կրկախէ ծառերէն կամ կըզընէ ժայռերի խոռոչներում. իսկ ինքը կրհակէ մէջտեղումը:

3—4 օր շարունակ միմեանց կարօտով տոչորւող սիրահարները կ'սկսին սրբտակոտոր դալլալիկով զեղզեղել իրենց դառնագոյն վիշար: Տրաշալի՝ բայց և յուզի՜ մեղեղի, որ կըզրաւէ լերան ազատ կաքաւներին ողբացողների շուրջը: Երբեմն հարիւրաւոր կաքաւներ կրհաւաքելին սի-

բոյ մեղեդին ունկնդրելու. սակայն, ի մեծ
գժբազդութիւն նոցա, որսորդի լարած
ցանցը կամ հրացանի գնդակիկները կը-
խլեն նրանց ազատութիւնը:

Որսը վերջանալէն չեսոյ՝ տէրը իւր
«երկու աչքի լոյսերին» կը հասցնէ իրենց
մուրազին—կը ներփակէ նրանց մի վան-
դակուժ և կը վերադառնայ տուն:

Միւս թռչուններին մեծաւ մասամբ
կը գնդակահարեն:

II. Վայրենի Կենդանեաց.

Որսի կենդանիներ կը համարուին՝ աղ-
ւէսը, նապաստակը, այծեամբ, եղնիկը,
ճագարը, սկիւռը, կինճը, շնագայլը,
գայլը, արջը, ոզնին ևն ևն, որոնց որ-
սալու համար քրդերը կը գործածեն զա-
նազան թակարթներ, որսորդական շներ
և զէնքեր: Որսի մորթիներէն բաւական
արգիւնք կ'ստանան քրդերը:

III. Ձկնորսութիւն.

Ամենահետաքրքիր որսորդութիւնը բրդերի մօտ իսկապէս ձկնորսութիւնն է: Գրդերը բնակելով ջրառատ հայաստանումը, բնականաբար, պէտք է հետամուտ լինէին և ձկնորսութեան, քանի որ դա ամենագեղեցիկ գլարճութիւններէ մին է: Ըստ որում բրդերը ձկնորսութեան վրայ կրնային լուր որպէս գլարճութեան միջոցի:

Մեծ քանակութեամբ ձուկ որսալ և նիւթապէս շահել՝ այդ բրդու մաքէն էլ չ'անցնիր, սպառող չ'լինելու պատճառաւ: Գիւրդը կ'որսայ այնքան, որքան կրբաւականանայ իրա ընտանիքին մի կամ մի քանի օրւան: Բայց մենք նայենք որսալու կերպերին: Ահա.

ա. Գետը կտրել, այդպէս կրկուցի ձրկնորսութեան այն եիւղը, որ գետի լայնութեան կէսը կամ մի մասը ծանծաղուտ տեղերում, քարերով կրպատեն մի

քիչ էլ հոսանքին դէմ զնալով: Ապա բա-
ւական վերերէն զեաի կամ զետակի ջու-
րը կը դարձնեն դէպի այն կողմը, ուր պատ-
քաշած չէ, որով պատած կողմը ջուր չի
վազեր և մէջի եղածն էլ պատի փոքր
ծակոտիներէն կը քամւի ու ձկները կը-
թողնէ արհեստական ցամաքում:

բ. Մաշալլայով որս. դու մի ասեր,
որ զիշեր ժամանակ լոյսը կը դրաւէ պա-
ղարիւն ձկներին էլ, այդ պատճառով
ահա քրդերը մի ահագին խուրձ զիւրա-
վառ փայտ (մարխ, որթջօղ, կւենիի ճիւղ
ևն), վրան անպէտք լաթ փաթաթելով
ու ձիթոտելով կը շինեն մեծ մաշալլան
(չահ) և կը տանեն նրան զետափ: Քրդե-
րէն մի քանիսը ձեռքերին ունին՝ նիզակի
նման՝ եղէգի ծայրին անցկացրած երկժա-
նի երկաթ խշաիկ, իսկ մի ուրիշը կը-
վառէ ձեռքի մաշալլան ու զետեղրէն կը
քալէ հոսանքն ի վեր: Չ'պէտք է մոռա-
նալ, որ մութ գիշեր է: Ձկները տեսնե-
լով մաշալլայի շրացուցիչ լոյսը՝ կը մօտե-

նան ափին, ուր խշտիկաւորները արթնութեամբ կրհօկեն ու մէն մի մօտեցող խոշոր ձկան կողէն ծակելով կրնետեն ցամաք:

դ. ԹՈՒՆԱՆԱՆՈՐՈՒՄՆ. ձկնդեղ (սլալուղ օթի) կօչող սիսեռի մեծութեան դեղահատերէն մի քանի հատ մոխրի նման մանրելով՝ կըշաղեն ալիւրի հետ, խմոր կըշինեն: Այդ բաղադրութենէն կաղնի մեծութեամբ դնդիկներ շինելով՝ մէկիկ-մէկիկ կրնետեն գետին մէջ, մինչ այդ՝ մի քանի բրդեր գետի ընթացքի հետ կը վազեն և դիւրութեամբ, խշտիկով կամ ուղղակի ձեռքով, կ'որսան՝ քիչ վերև թափւած դեղահատերէն ուտելով դինովցած կամ թունաւորւած ձկներին, որոնցմէ ոմանք ոչ միայն ափերին կը մօտենան կիսամեռ վիճակում, այլև շատերը ինքզինքնին ուղղակի ցամաք կրնետեն: Այս կերպ որսացւած ձկներին էլ կուտեն անխափ:

դ. Լասթերով. լասթը կամ քէլէկը պատրաստ է նրա վրայ կրնատեն մի քա-

նի բրդեր, որոնցմէ երկուսը բռնած են
Նայնադիր ուռկանի երկու ծայրերը, ու
կրգնայ լասթը դետի հոսանքին հետ: Ուր
որ վարպետ ձկնորսը կրկարծէ թէ ձկներ
կան, այդտեղ լասթը երկուսի կրբաժան-
ւի և երկսի մէջ կրգոյանայ բաւական
լայնկէկ մի տարածութիւն, ուր կ'իջե-
ցնեն ուռկանը: Մի քանի բոպէէն լասթա-
մասերն հետզհետէ կրժօտենան, որի ըն-
թացքում ուռկանակալներն (սաթմաճի)
էլ կրհաւաքեն ուռկանը և ի վերջոյ կ'առնեն
միացած լասթին վրայ, լիքը ձկներով:

Է. Թանտուրլամա (thandourlama). ձը-
մեռն է, դետի երեսը սառած և ծակերե-
ւոյթը ծածկած է սառուցի հաստ շեր-
տով: Ուր որ կրկարծւի թէ ձուկ կայ՝
վարպետը կրհրամայէ ընկերներին ծակիլ
սառուցը թոնիրի ձևով: Այդ գործողու-
թեան միջոցին մի քանի ուրիշ քրդեր՝
փայտերով ու կացիներով կրթխկթրխ-
կացնեն ծակած տեղի շրջակայքը՝ ձրկնե-
րին մէջտեղումը կենդրոնացնելու նրպա-

տակով: Վարպետը զգուշութեամբ կ'իջեցնէ սաթման (ուռկանը) ծակէն ներս և մի քանի բոպէ ուռկանի ցանցերը ցընցոտելէ յետոյ՝ կը քաշէ դուրս ձկներով բեռնաւորւած ուռկանը:

Երբեմն սառուցի այն շերտը, որի վրայ կանգնած են մի քանի տասնեակ մարդիկ, պոկուելով համատարած մայր-սառուցէն՝ իր հետ տարել ու խեղդել է մարդկանց բազմութիւնը:

դ. Մեծ կլթոցը կամ սեփէթը քիւրդը կը դնէ դետի հոսանքին դէմ ու կը քարէ շուրջը որ ջուրը չի տանի: Մի կամ երկու օր յետոյ կուգայ քիւրդը և զգուշութեամբ ու մէկէնիմէկ կը վերցնէ կլթոցը ձկներով մէկտեղ:

է. Երբեմն էլ ծերունի քիւրդը, ձանձրոյթը փարատելու համար, կ'առնէ կարթը՝ երկար չլանի ծայրն անցկացրած և կ'երթայ մերձակայ դետը ծուկ օրսալու:

Է.

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶՕՐԴ.

1. Քիւրդ տղամարդու հագուստը.

Քրդական բազմազան ցեղերը ունեն
զգեստների էլ բազմազան տեսակներ, այն-
պէս որ՝ բոլոր քրդերին յատուկ մի տա-
րաղ հագիւ թէ կարելի լինի ցոյց տալ:
Բայց կարելի է մեծամասնութեան մօտ
հանդիպել հետեւեալ հագուստներին:

I. Լայն, երկար ու ածե մի շապիկ,
որի քղանցքները կրհասնին մինչև քրդու
սրունքները. իսկ թւերը՝ որքան կ'իջնեն
զէպի ձեռքը, այնքան կըլայնանան, այդ-
պիսով քրդու շապիկի թւերը կըզօյացնեն

մի մեծ եռանկիւնի ու դեռ մի մէթրա-
չափ և աւելի կրկախւին ձեռքերէն ցած.
քիւրդը իրար կցելով (հանգուցելով) շապ-
կի թւերի ծայրերը՝ գոյացած օղակը
կ'անցունէ եիտը: Շապիկը կրպատրաստեն
եերմակ կտաւէ, որ կրգործեն տանկա-
հայերը և որին քրդերը կրկոչեն «ճավ»
(djav) կամ «ճէօ» (djeu):

II. Նոյն կտորէն, կամ բրդէ և կամ
վերջապէս մազեղէն կտորէ, կրպատրաս-
տւի քրդու լայն շալվարը, որ կրփոխա-
րինէ վարտիքին ու անդրավարտիքին:

III. Սախ (sakh-սռնապան), որ կրգոր-
ծեն բրդէ:

IV. Գուռըզը (courec) մեր գուլպան է:

V. Գուռըզի վրայ էլ, կօշիկի տեղ, կր-
հագնին տրեխ (չարօխ):

VI. Շապիկ և շալվարի վերին մասին
վրայ կրփաթաթէ քիւրդը զանազան նիւ-
թերէ պատրաստած գօտի'ն, որ կրբօ-
լորէ քրդու մէջքը մի քանի անգամ, ու-

նենալով 5—10 մէթրաչափ երկարութիւն:

VII. Որպէս բանկոն կամ որպէս վերարկու քրդերը կրհագնին՝ ամառը միլթան (miltan) կամ սալթա (salta) և կամ չէքպան (tegequban), իսկ ձմեռը՝ շարըզ (charec) կամ ապա (aba-аба): —

ա. Սալթան կամ միլթանը (մինթան?) իր ձևով շատ նման է մեր բանկոնակին (жилетка), սակայն կ'ունենան թևեր և առջևի փեշերը զուրկ են որևէ օղակ-կոճակէ: Սալթայի կտորն է պարզ կտաւ կամ չուխայ: Նոյն ձևն ունի՝

բ. Չէքպանը, բայց թևերին ներքևը ճեղքւած է և քամու առջև կրտասանի օդին մէջ: Չէքպանի կտորն է՝ թանկագին ասուի, ցփսի, ֆասոն ևն: Հարուստ քրդերն իրենց չէքպանի կուրծքը, օծիքը և թևքերի ու փեշերի եզրերը ոսկեթել կ'ասեղնագործեն, զանազան ծաղիկներ, եզրագարդեր:

գ. Շարըզը իւր ձևով լար և նման է

մեր պիճակներին (биджакъ), սակայն թե-
ւերը կրլինին կարճ, մինչև արմունկը: Շա-
րրգի նիւթը մաղեղէն է կամ բրդեղէն,
որպիսի նիւթէ կրպատրասուի նաև

դ. Սպան, որ իւր ձևով նման է կոպ-
կասուճ գործածական եսփնջիներին:

VIII. Սպիտակ թաղիքէ գլխարկը
(բէչէ քիւլահ) սովորաբար կրլինի սրա-
ծայր և բէրը միայն՝ կլոր-թասակաձև:
Քիւլահը բրդու գլխին կիսով չափ ծա-
ծկւած է մի քանի տասնեակ եազմաննե-
րով, շալերով, թաշկինակներով, թիւ-
լերով: Քիւրդ սղամարդը մեծ հանուքով
կրգորէ օրական 1—2 ժամ, դարգարելու
համար իւր քիւլահը: Թէև մեղ նման
մահկանացուների համար անտանկի է
քիւլահի երբեմն մինչև 10—15 ֆունտ
ճանրութիւնը, բայց քիւրդը սովոր է զը-
րան. առանց քիւլահի նա «կրկարծէ
թէ գուլսը վրան չէ»:

Կան հարուստ քրդեր, ցեղապետներ,

պէկզատէներ, որոնք կրհագնւին իրենց
զրացի տանկաց, պարսից և հաչոց նման:

2. Քրդուհու հագուստը.

I. Իր շապկին համար քրդուհին կը-
զործածէ՝ կամ սպիտակ կտաւ (հավէ
սրբի-djavè sepi), կամ կարմիր կտաւ (պիթ-
լիզ-bitlis) և կամ տպածոյ կերպաս (չիթ,
պասմա): Շապիկը կ'իջնի մինչև քրդուհու
սրունքները. կուրծքը բաց է, երկու կող-
քերէն էլ ունի զրօշակներ, իսկ թևերը՝
տղամարդոցին նման:

II. Նոյն կտորներէն կը պատրաստուի և
շապկընկերը, որ ունի լայն ձև ու խոն-
ճէզարձ (ուշգուրլուխ):

III. Իրանց վրայէն կրհագնին երկար
պարեգօտ (էնթէրի, զըպուն), որ կ'իջ-
նի մինչև օտքերի երեսը: Պարեգօտն էլ
ունի եռատուտն զրօշակներ:

IV, Պարեգօտի վրայէն կապած է տէ-
կիմի (բոլորչի) դօտին, որի մի ծայրը

քրդուհու ետեէն կրկախւի եռանկիւ-
նածև:

V. Քրդուհին գլխին կրծածկէ կամ լա-
շակ և կամ թամա Վերջինս քոլոզի նման
է մի փոքր, որ կրգործեն իրենք բամբկի
թելէ: Թածի վրայ կ'անցունեն գոյնզգոյն
փնջիկ (փիւսկիւլ):

3. Զարդեր և զեղեցկացուցիչ միջոցներ.

I. Ամենէն առաջ աչքի կիջնայ քիւրդ
տղամարդու քիւլլահը, որի վրայ կրփա-
թաթէ նա, ինչպէս վերև նկատեցի, բազ-
մաթիւ, մինչև անգամ 100-ի չափ գոյն-
ըզգոյն փաթեթներ, որոնց մէջ կրհան-
դիպինք նոյն իսկ երեսսրբիչների: Փա-
թեթներին մէջ դուք կրհանդիպիք հետե-
ւեալ գոյներին.—բաց կարմիր (ալ), բաց
կանաչ (կեօք բէնկ), բաց կապոյտ (ժա-
ւի), շագանակագոյն (խահւէ բէնկ), ծի-
րանեգոյն (սառի), սև (աէշ), սպիտակ
(սրբի), բաց դեղին (հաք բէնկ), մոխրա-

գոյն (ալպազ կամ սոզ) ևն ևն: Աւելա-
ցրէք զրանց վրայ և՛ բազմատեսակ հու-
լունքները, նոյնպէս գոյնզգոյն, որ բըր-
դուհին կրկարէ իւր աղամարդու քիւլ-
լահի փաթեթների շուրջը. այդ հուլունք-
ները բրդու զլխի չորս կողմէն սլսլալով
ու փալլիլիլով կրկախւեն նրա ճակատին
ու ծոծրակին վրայ: Որքան շատ լինեն
քիւլլահի փաթեթները և որքան շատ
խաչտանամուկ գոյներով, այնքան պատ-
ւով կրհամարւի զլխարկը:

II. Քիւրդ աղամարդիկներէն ոմանք
իրենց ձախ ականջին վրայ կրկրեն ոս-
կէ, արծթէ, պղնձէ և կամ զանազան
քարերէ զինդեր (օղեր): Քրդուհին մեծ
ջերմեռանդութեամբ «կը օզաւորէ» իւր
անդրանիկ որդուն, երբ երկար տարիներ
անզաւակ մնալէ յետոյ վերջապէս բաղդ
կ'ունենայ ծնելու մանչ զաւակ: Քինդերը
կըպահպանեն երեխաներին չար նա-
զարէ:

III. Քրդու կուրծքը զարդարւած է զա-

նազան կոճակներով ու դայթաններով (ժապաւէն), որոնք կըզբաւեն նրա շապկի ու սալթաչի առջևի եզրերը: Սալթաչի 2 կրծքերէն բացած ճէպերում (զրպան) զետեղւած են այն մի քանի քէսէները (քսակ), որոնց մէջ կըդնէ քիւրդը հրահան-կայծքար-արէթ, դրամ, զմելին ևն ևն: Ինչպէս քէսէները, այդպէս և նրանց կապերը զարդարւած են զանազան հուլունքներով: Իսկ քրդու աչ կամ ձախ կողքէն կախւած թիւթիւն քէսէսին (ծրխախոտի քսակը) իր վրայ կըկրէ բըրդուհու ձեռքի բոլոր հիւնարը: Այդպիսի քրսակների վրայ զանազան թելերով (յաճախ մետաքսէ), խաչտանամուկ գոյներով, բըրդուհին ասեղնագործած կըլինի զանազան ծաղիկների նկարներ, թռչուններ, ձի և ձիաւոր, ոճրագործն իր դերում, որսորդական կեանքէն, բնութեան տեսարաններ ևն ևն:

IV. Զէնքակալը (սիլահուղ) նոյնպէս յաճախ զարդարւած կըլինի ոսկեղէն,

արծթեղէն, պղնձեղէն ու երկաթեղէն զարդերով, որպէս և փոքրիկ խըխունջների պատեանով (պոլոճիկ—bolodjig): Այլևայլ պատահարներէ պահպանող հռանկիւնի «թղթիկները», «թալիսմանները», «կապոյտ քարէ կոճակները» ևն նոյնպէս կրճքէն կախուած և միացած են զէնքակալի մասնիկներին:

V. Զալվարի ստորին եզրերն ու կողքերը ստէպ ասեղնադործած են ոսկեթել կամ արծաթաթել (սրմէ, սիմ) բանուածք:

VI. Սախի վրայ էլ պակաս նախշեր չ'կան:

VII. Գուլպայի վիզը և կապը յանախ հիւսած կըլինի գոյնդգոյն արբէշումէ, իսկ կապերի ծալրերը՝ փնջիկներով:

VIII. Նոյն իսկ արեխների ծոպերը քիւրզը մի առանձին վարպետութեամբ կըկապէ՝ ոտքի երեսին, որպէս զարդ, աղիւսակներ գոյացնելով:—Զէնքերի զարդերի մասին միւս գլխում:

IX. Քրդունհին էլ ունի իրա սիւսն ու

սալգանաթը (süs-saltanat-գարգ ու զար-
գարանք), որոնցմէ պէտք է չիշեմ առաջ
նրա զլխի թտասակը կամ ֆէսը (coff. բօֆ),
որ հարուստներինը ծածկւած է ոսկեղէն
ու արծթեղէն դրամներով, երբեմն էլ
ադամանդներով, իսկ աղքատներինը՝ հա-
սարակ մետաղէ դրամներով: Իրանցմէ
չոկ կան և առանձին արծաթեայ վըլ-
խազարդեր, որոնք հմուտ հայ ոսկերիչ-
ների ծեռքի գործերն են:

X. Պղնձէ կամ արծթէ վարսակալների
(սաչ պաղի) հարիւր տեսակը կայ, որոնք
բրդուհու կռնակի շքեղ զարդը կրկազմեն
և այնպէ՛ս վայելուչ կերպով սազ կուզան
նրա առատ, սև-սաթի գոյնով, մետաք-
սանման, երկար վարսերին ու կ'իջնին
մինչև կրունկները:

XI. Հապա բազմատեսակ մանեակները
(կերտանլըխ), որքան շքեղ են ու իսկա-
պէս դեղեցիկ, ի՞նչ ասես հայ ոսկերիչնե-
րին, որ իրենց շինած բռնաթիկ կըրծկալ-
ներով, հրաշագեղ մանեակներով, եռան-

կիւնի «[ժողովիկներով», սիրով «խոցւած սրտիկներով», ճարդու և կենդանեաց «գլխիկներով», Սճուսի շնորհիւ իրար հասած «ձեռնիկներով» (pardon), արտասուածոր «աչքունիկներով», աստեղակիր կիսալուսնով, վարդագորով «պիւլպիւլներով» և... ես ի՞նչ գիտեմ էլ, հազար տեսակ այլ զարդերով հնարաւորութիւն կուտան քրդուհուն զարդարելու իրա՝ այնքան արագ ուռչող, զարգացող, ջուխտակ նսներ պարունակող, տրոփուն կրծքերը, որով նազելի քրդուհին քու սիրտը կրգերէ, հոգիդ կրբաղէ...

XII. Քրդուհու թեւերն զուրկ չեն զարդարանքէ. արծաթեղէն ապարանջանները, հուլուկները շարքերը, սատափ է (սէտէֆ), բուստէ (մէռճան) և բիւրեղէ (պիլլոր) բաղձապիտի բաղկալարները՝ կը շիկշիկան քրդուհու թեւին վրայ և հարիւր տեսակ փոքր ու խոշոր մատանիները հետ կըլրացնեն ձեռքի զարդը:

XIII. Օղեր, քանի՞ տեսակ կամենաք—

ոսկիէ, արծթէ, պղնձէ, ականակուռ, հասարակ քարէ և մինչև անգամ սև երկթէ շինւած: Դրանք ականջների համար: Ամենանշանաւոր զեղեցկուհիները օղերով կրզարզարեն և՛ իրենց քիթը, որը կրլինի առհասարակ փոքր բայց թանկագին և կրկուցի խըղմէ:

XIV. Մոռացայ իրա տեղին չիշելու պարզ կրծկալները, որոնք կրպատրաստւին կամ տպածոյ կերպասէ և կամ մանուսայէ, կան և մեաաքսէ, որպէս և կապոյտ ներկած կտաւէ (վերջնի վրայ մեղրամոմով զանազան զարդեր ու նախշեր կան բանւած): Սրանք բոլորը երկու տեսակ են. մին կրծածկէ քրդուհու միայն կուրծքը մինչև զօտկատեղ, միւսը երկար «գոզնօցն» է, որ քրդուհու առջև մինչև ոտքերի երեսը կրհասնի:

XV. Պարեգօտների քղանցքները, ստորին ծայրերը, թևքերի բերանը, օձիքը, երբեմն և ուսերին վրայ քրդու-

հին կրնախշէ գոյնդգոյն թելերով ու երիզներով:

XVI. Գեղին կամ կարմիր խոնջերով ճիզմէները իրենց փնջիկներով քրդուհուհագուստի և զարդերի լրացուցիչ մասերը կ'կազմեն:

XVII. Քրդուհին որպէս զեղեցկացուցիչ միջոց կրգործածէ՝ սնդոյր—երեսքներկելու համար, զարիը (ծարիր, սիւրմէ)—յօնքն ու արաւանունքները զեղեցկացնելու և հինա—ձեռքի մատերն ու դիմազիծը և երբեմն էլ մազերը կարծրացնելու համար:

ԶԷՆՔԵՐ. ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ԶԷՆՔԵՐ ԵՒ
ՆՐԱՆՑ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ.

1. Ընդհանուր տեսութիւն.

Քիւրզը Փոքր-Ստիպի ամենաարիւն-
ուռշտ ժողովուրդն է և շարունակ դործ
ունի արիւնի հետ: Ամենափոքրիկ անբա-
ւականութիւնն հերիք է առիթ տալու
բրդուն, ոչ զէնքի օգնու թեան դիմէ: Մար-
դուն իր կեանքէն զրկելն այնքան սովո-
րական, անմեղ ու աննշան բան է քրդուն
համար, որ նա ծարօ սպանելիս շատ ան-
զամ ցոյց չի տար վրդովմունքի առանձին
նշաններ իսկ: Զայրացած բոսպէներին, բրդ-

դու մէջ կարելի է բոլորովին մեռած համարել և՛ խիղճ, և՛ մարդասիրական զգացմուսքներ: Ի՞նչ չէ պատահել, որ 2 հարազատ եղբայր-քրոջեր մի անարժէք բանի համար յօշոտել են միմեանց: Ինչ օտարազգիների կեանքը, հօ, քրդու աչքուծ մի ասեղ էլ չ'արժէ: Մարդասպանութիւնն ու արիւնահեղութիւնը քրդու ամենաբարձր առաքինութիւններն են:

Վրէժխնդրութեան կողմանէ էլ քրդերը ամենաթունդ ժողովուրդն են Փոքր-Ստիպուս, ղւծ յայանի չեն քրդական կեանքէն առնւած հազար ու մի պատմւածքները, որոնց մէջ արեւինման կ'արտացոլեն քրդու վրէժխնդիր հողին և սպետական առանձնայատկութիւնները: Սրիւնին արիւնով պատասխանելու սկըզբունքը խոր արմատներ է զցած քրդերի մէջ և դարերէ հետէ սրբագործւած սովորութիւնների ու կանոնների կարգն անցած: Յանախ տնաքանդ վրէժխնդրութիւնը կ'ստանայ քրոնիկական դոյն և

տեղի կուտայ ժառանգականութեան, տե-
ւելով որդոց որդի, սերնդէ սերունդ:

Սյգպիսի նկարագրի տէր ծի ժողո-
վուրդ, հասկանալի է, որ կուներնայ և՛
ուսղմական հաշակ և ընդունակութիւն
ղէնքի զործածութեան մէջ:

Զէնքի նշանակութեան մասին բազմա-
թիւ տւանդութիւններ կան քրդերի մէջ,
որոնցմէ մին կ'ասէ. «Տատն սարսափելի
կացութեան մէջ էր. զէնք չունէր. ի՞նչ
անէ խեղճը... նա իրա հարադատ 2 որդի-
քը սիրայօժար տւեց Ս. զիզին և առաւ
նրա երկփող ատրճանակը»:

Զէնքը քրդու ամենամտերիմ, անդու-
դական և անբաժան ընկերն է: Ս. ռանց
ղէնքի քիւրդը օր չունի և այդ պատճա-
ռով էլ դուք միշտ կրտեսնէք նրան սորէ
զլուխ սպառազինւած: Նոյն իսկ զիշերը,
քնանալիս, քրդու վրայէն զէնքն անպա-
կաս է: Ս. մենասպառա, մուրացկան, պար-
աքի տակ ճնշւած քիւրդն անզամ ունի
իրա անհրաժեշտ զէնքերը, որոնց իր աչ-

քի լոյսէն էլ լաւ կրխնամէ ու կրօիրէ,
զաւակներէն էլ:

Յաճախ զէնքն է, որ կը կերակրէ ամ-
բողջ ցեղեր:

Քրդական բանաւոր եղերերգութիւննե-
րէն մի քանիսին մէջ զէնքը կոչւած է
«ազատող, կենսատու, յոյս, բաղդի դուռ,
հողու պաշտպան, կերակրող, պատուհա-
սող, արդար դատաւոր, արդար բաժա-
նարար, խիղախ ընկեր, երկու աշխարհի
սահմանազուխ ևն ևն:

Քրդերը մինչև անցեալ դարի վերջերը
անճանօթ էին կատարելագործւած զէն-
քերին ու նրանց զործածութեանը, բայց
շնորհիւ Օսմանեան պետութեան, վերջին
2—3 տասնամեակներում, թափած ճի-
ղերին՝ զինել քրդական ամենահաւատա-
րիմ ցեղերէն ոմանց ընդդէմ քրիստոնեայ
հպատակների, — շնորհիւ պրան մի քանի
քիւրդ ցեղեր իրենց սիրած զէնքերի շար-
քերում ընդունեցին և՛ մի քանի կատարելա-
գործւած զէնքեր: Նոյն զէնքերին զի-

մելու ստիպեցին քրդերին և՛ յաճախակի հայդուկային ասպատակութիւններն ու արշաւանքները թիւրքիալում, որոնց ժամանակ իրա պապենական զէնքերով անգոր կ'զգար իրեն քիւրդը Ֆէտայիների գնդակին առաջ:

Չ'նայած այդ ամենին՝ կատարելագործւած զէնքերի թիւր քրդերի մօտ սահմանափակ է: Ես ստորև մանրամասնօրէն պիտի չիշեմ քրդերի մէջ գործածական բոլոր զէնքերը իրենց նկարագրութիւններով, այստեղ կրմնաչ ասել երկու խօսք առասպելական զէնքերի մասին:

Գուցէ բովանդակ Տանկաստանում և ոչ մի ժողովուրդ այնքան նախապաշարւած չէ և այնքան մեծ հաւատք չի ընծայեր առասպելներին, որքան քրդերը: Պատմեցէք քրդու մօտ ինչպիսի մըտացածին առասպել և կամենաք՝ քիւրդը բոլորը կընդունէ հալած իւղի տեղ:

«Անկարելի բան չ'կայ աշխարհումս»,
այդ առածը այնպիսի խոր արմատներ է

զցել քիւրդ ցեղերի (բուրի) մէջ, որ իսկապէս անկարելին կարելի կը դառնայ քրդու աչքում երբ դուք վկայէք, որ «հնումը եղել է այդ»:

Առասպելական բազմաթիւ գէներերի մասին հազար ու մի աւանդութիւններ կան քրդերի մէջ՝ ափսոս որ մէկ կողմէն կը վախճանամ սոււարացնել գործս և շատերն էլ վրիպած լինելով չիշողութենէս, այդ կրկին պատճառներով անկարող պիտի լինիմ բերել շատ օրինակներ. սակայն կը գնեմ մէկ-երկու նմուշներ, որոնք հարեւանցի զաղափար կարող են տալ ընթերցողին քրդերի հաւատալիքների մասին դէպի բննելի առարկան: Նկատել պէտք է, որ սէյիդները երբ կը մտնեն ժողովրդին մէջ սազ ածելու և «աղօթքներ» կարդալու, երգած բանահիւսութիւններէն շատերը կը պատուեն հրաշալի, առասպելական, անհեթեթ գէներերի շուրջը և ժողովուրդը բերանաբաց կը լսէ նրանց. կը լրսէ ու կը հաւատայ, կը հաւատայ ու որ-

դոց որդի կրպատմէ իր լսածը. հեքեաթի
և այլ ձևերով:

Չմեռնալին երկար գիշերները յաճախ
կրլուսանան՝ զեռ չի վերջացած «այևոր
աիէսրբիի» պատմած հրաշալի առասպել-
ները, որոնք կրկյանեն բազմաթիւ հե-
տաքրքիր ունկնդիրներէն:

Մեր ժողովրդին ծանօթ առասպելա-
խառն «Վարք Սրբոցնիրը», «Երկնքի ճամ-
բաները» ևն զրքերը բոլորովին տարբեր
բնաւորութիւն կրկրեն և զրանք չեն ներ-
շքնչեր ժողովրդի մէջ այն ցանկալի ինք-
նապաշտպանութեան և ասպետականու-
թեան հոգին, ինչ որ քրդական հրաշալի
առասպելները, որոնք միշտ կրպատուեն
մեր աշխարհի, զէնքերի, թշնամիների,
արենակցականութեան ևայլնի շուրջը:
Սրժէ լուրջ ուշադրութիւն զարծնել այդ
կէտի վրայ և հաւատարմութեամբ զրի
առնել այդ կարգի բոլոր ժողովրդական
առասպելները, որոնք երբեմն շատ թա-
քուն իրողութիւններ կրպարզեն՝ այդ ժո-

ղովրդի անցեալի, պատմութեան, ծագման
և այլնի վերաբերութեամբ:

2. Սովորական գէներք.

1. Չէշխան թփրնկյ (chéchkhan tfenc).
Չէշխան կրնշանակէ վեցանկիւնանի կամ
վեցանանի և այդպէս կոչուելու պատճառն
այն է, որ այդ հրացանների խողովակի
բերանը վեցանկիւնանի է (չէշ = վեց,
խան = տուն):

Շէշխան հրացանի առաւելութիւնը
կրկաչանայ նրանում, որ նրա խողովակի
մէջ խաղխղումները միւս հրացաններէն
աւելի շրջաններ կրգործեն: Շէշխանը բր-
դերի ամենասիրելի հրացաններէ մին է:
Քիւրդ ցեղերէն ոմանք նրա անունը կր-
հնչեն Չէյիշխանա:

Շէշխանների լոկ խողովակի միջին եր-
կարութիւնն է $1\frac{1}{2}$ —2 արշին: Շէշխանը
կ'արծակւի՝ բնի վրայ ամրացած զայլա-
խաղի ու կայծահանի միմեանց ընդհար-

ւելէն: Շէշխանի խողովակին վրայ, արծաթաշուր կամ ոսկէշուր, զարդարւած կըլինի՝ զանազան նախշերով ու զծերով: Շէշխան հրացանի վրայ շատ զովասանական լօլօներ կան, որոնց մէջ շէշխանը կոչւած է. «ցեղի պահապան, կեանքի փոխանորդ (անձնափոխանորդ), խենթերին խելքի բերող, մարդկանց ուսուցիչ, թռչունն երկնքէն վար բերող, ապրուստի դուռ են են:

Միանգամ ընդմիշտ պէտք է յայտնեմ այստեղ, որ քրդական բոլոր հրացաններն ու ատրճանակները գնդակն ու վառօդը առանձին-առանձին կրնգունեն իրենց խողովակի բերնէն:

II. Չաքմաքլի (tchaemacli) կամ շախմախլի, շէշխանէն աւելի կարճ և խողովակի բերանը կլոր, հասարակ հրացան: Չաքմաքլին ամենաշատ տարածւած հրացանն է, այնպէս որ յաճախ իմանալու համար, թէ այս կամ այն ցեղի մէջ քա-

նի՞ պատերազմիկներ կան, կրհարցնեն՝
«այդ ցեղը քանի՞ չաքձաքլի ունի»:

Չաքձաքլի կրնշանակէ հրահանաւոր
(չաքձաք=հրահան, լի=ուռնեցող, աւոր
ման.), որովհետեւ, ինչպէս վերեւ էլ նրկա-
տեցի, հրահանն է վառօդը բռնկցնող
զորժին:

III. Էզէլի (èsèli), նոյն հրացանն է,
ինչ որ չաքձաքլին, այն զանազանութեամբ,
սակայն, որ էզէլին կ'արձակւի բիստոնով
(ПИСТОНЫ). Էզէլիի բունը զուրկ է հրահա-
նէն ու գայլախաղէն, որոնց փոխարէն
կը կրէ ստինքը (մէմէ) և պայթուցիչը
(խօրօղ): Բիստոնը կրհանդի ստինքին վր-
բայ, երբ վեր քաշած պայթուցիչը բաց
կըթողնւի՝ կը ճնշէ ստինքի բիստոնը և
կրտրաքեցնէ, որմէն և կ'արձակւի էզէլին:
Էզէ կրնշանակէ բիստոն:

IV. Փարապինա (Carabina). խողովակը
կարճ և բերանը ծաղառածև հրացան:
Փարապինաների ընտիր տեսակները կան,
որ կրկրեն դեղին պղնձէ (արօյր) խողո-

վակ և շէշխանին չափ յարգանք կրվայել-
լեն քրդերի մէջ: Գարապինա կրնշանակէ
սևաբուն (գարա=սև, պինա=բուն, հիմք,
շէնք):

V. Սէշմէլի (sèchmèli), զանազան մեծ ու-
թեան և առհասարակ թեթև հրացան,
որ յատկացւած է բացառապէս թրոշնոր-
սութեան: Թէև կան սէշմէլիներ, որոնց
կարելի է յարմարացնել պատերազմակա-
նի էլ: Իր անունն ստացել է մէջը գոր-
ծածուող կապարիկներէն (գնդիկ=սէշմէլ),
որոնցով կ'որսան թռչուններին:

VI. Չիֆթէլի (tchiftèli) երկփող (չաբ-
մաքլի, էզէլի ևն):

VII. Բըշտոֆ (pechtof) կամ տըպանջա
(debantchä). վերոյիշեալ բոլոր հրացանների
կարճ ու փոքր տեսակները (ատրճանակ)
կան, յարմար գօտիի մէջ խրելու: Դրանք
կրպահպանեն հրացանների անունները,
սակայն աւելացնելով բըշտոֆ կամ տը-
պանջա բառերը: Քրդերի մէջ շըջահարի
(revolver-револьверъ) գործածութիւնն հազ-

ւաղէս է. բայց բամբուշաածիզ մարդիւն-
ներն, այնալիները, իյնէլիները, նոյնիօկ
ուսական նոր սիստեմի հինգհարւա-
ծեան զինուորական հրացանները արդէն
կ'երևին քրդերի մէջ: Վերջին տեսակէն
թիւրքիա կրճտցնեն կովկասցի տաճիկ-
ներն ու քրդերը տարեկան բաւական մեծ
քանակութեամբ և քիւրդը ուրախու-
թեամբ կրվճարէ նրանց հատին մինչև
100 բուբլի: Պէտականներն համարեա քրդ-
դերէն շատերը կը գործածեն:

Այժմ չիշենք հետեւալ պաղ զէնքերը.—

VIII. Ըրմշէր (chemché) կամ շիր (chir),
սուրն է այդ, որի շատ տեսակներին կը-
հանդիպենք քրդերի մօտ. չիշենք մի քա-
նիսը.—ա. կեռ շեղբով և օղակաւոր երա-
խակալով. բ. նոյնպէս կոր շեղբով բայց
խաչածե երախակալով. գ. ուղղաձիգ շեղ-
բով ու նոյնպիսի երախակալով. դ. զլա-
նածե կամ հաւկթածե զլուխ ունեցող
երախակալով ու սրածայր շեղբով և ու-
րիշ շատ տեսակներ: Խիստ չարգի է քրդ-

դերի մէջ այն սուրբ, որի շնորհ
(երկաթը) արևի առջև ծիածանի բո-
լոր գոյներով մեկին կրփայլի կամ առ-
կրտեալ (պուտ-պուտ) և կրկուզին ճէօ-
հէրլի (djeuhéri) կամ շահրէլի (tehahéli):

IX. Խէնչար (khéntchar), դաշոյնն է,
որի մի քանի տեսակները կան. ամենա-
շատ տարածւածներն են երկսայրի կեռ
դանակները՝ $1—1\frac{1}{2}$ թղաչափ երկար շեղ-
բով: Զարհուրելի է տեսնել քրղուն մո-
լեղնութեամբ խոչանալիս իւր դժբաղդ
ոխերմի վրայ, երբ սառնասրտութեամբ
իւր թունաւոր դաշոյնը մինչև կօթը կը-
մէխէ նրա կուրծքը կամ կողքը:

X. Խէնչարի ընտանիքին կրպատկանին
և՛ դամա՛ն ու եաթաղանը:

XI. Ոչ-պակաս սոսկալի է և նիզակը
(մրրղախ, մրղրախ, մրղրաք), որ 3—8
մէթր երկար եղէզի ծալրին ամրացած՝
կ'սպառնայ հակառակորդի կեանքին՝ 1—2
րոպէուժ 10 անգամ ծակելով:

XII. Նաչախ, նաճախ կամ նաճաղ

(nadjac), որ իր ծեփը շատ նման է լագերի գործածած կրոպի (grobi) կոչւող գործիքին: Նաճագի ամենայարդի տեսակըն է մահիկի ծե ունեցողը, որի մի հատիկ նպատակայարմար հարւածը բաւական է զետին տապալելու ախոջեանին: Նաճագի (տէգ?) կոթը կըշինեն կարծր փայտէ՝ $1\frac{1}{2}$ —2 մէթրաչափ:

XIII. Պէտք է չիշել և շիշերը, որոնք կունենան գնդաձև ծայր, կամ սրածայր ու կլոր, կամ եռանկիւնի ու քառանկիւնի և երբեմն խառտոցանման շեղքեր: Շիշերը բրդերին նոյն ծառայութիւնը կըմատուցանեն, ինչ որ զինւորներին՝ սրւինները: Քրդերը շիշերին կըկոչեն՝ ճաղ, շիշ, սիւնկի, տրուն: Այդ մահառիթ գործիքներով քիւրդը կըծակէ իր թշնամու կենդանեաց ճիար, փորը, կողը... միւսոյն գործին պատրաստ է շուլլւելու և՛ կենդանեաց տիրոջ կուրծքը, եթէ դա արժանի է սեպւած մահւան: Բուն շիշը կունենայ 2 — $3\frac{1}{2}$ մէթր երկարութիւն, որի

$\frac{3}{4}$ էն աւելին պատեանումն է և հազիւ
 $\frac{1}{4}$ ր՝ կոթին մէջ: Կան շիշեր և ձեռնա-
փայտի մէջ անցկացրած:

XIV. Շիշն ունի իրա ձազը, որին կա-
րելի է քրդու ամենավտանդաւոր զէնքն
համարել: Ռազմական զիրկընգխառնուծի
միջոցին այդ մէջքի շիշ կոչւող սատա-
նան է, որ կըխաղայ իր դժոխային դերը՝
մի բոպէուծ մահացնելով իր տիրոջ ոխեր-
մին: Քրդերը պէլ-շիշի—մէջքի շիշ—կ'ան-
ւանեն այն պատճառով, որ չարմար է
գօտուծը պահելու: Սա օձի ձագ էլ կը-
կոչւի երբեմն:

XV. Խըռպաճն (kherbadj) էլ բարի
պտուղ չէ: Սա զանազան մետաղաթելերով
հիւսած խարազան է: $1\frac{1}{2}$ — 3 մէթր եր-
կարութեամբ: Կան և արջառաջիլեր: Խըռ-
պաճի 1—2 տեսակները շատ նման են
ռուսաց մտրակին, բայց իհարկէ քնու-
թի նիւթէն չէ պատրաստւած: Առանց
յուշաթափման վտանգին ձեզ ենթարկե-
լու չէք կարող 2 բոպէ նայել քիւրդ ցե-

դապետին, երբ սա բարկանալով այս կամ այն հպատակին վրայ՝ կ'սկսի խռպանի սոսկալի հարւածներով քաղել անբաղդ ենթակալի հողին... Աւաղակ քիւրդը վաճառականին կողոպտելիս՝ այդ գործիքով է, որ կ'ստիպէ նրան յանձնել ամեն ինչ և ծինչև անգամ կեանքը: — Այս կամ այն կեալուրի տան վրայ յարձակւելիս կամ դադտագողի մտնելիս, խռպան է դարձեալ, որ կրբանայ տանտիրոջ պապանձւած լեզուն և մատնել կուտայ իր դանձի կամ այլ խնդրելի առարկայի տեղը: Խրոպածի օծային դալարուժները մահ կրնիլթէն ոչխարներին, այծերին, շներին... Եթէ դրանք ենթարկւած են թէկուզ մի՛մի հարւածի, այս կամ այն պատճառով:

XVI. Սղրորա (stropa). այդպէս կրկուցւի այն զահրուժար գործիքը, որ իր ձեւով բուրոյլին նման է բալ պողին՝ իր կոթով միասին: Սղրորան կունենայ հազիւ $1\frac{1}{2}$ —2 թղաչափ երկարութիւն: Երեւակայեցէք այդ երկարութեան հետ

ներդաշնակ մի բալ (ВИШНЯ), որ կուտի փոխարէն պարունակէր իրա մէջ 4—5 Ֆունտ կապար, իսկ մնացեալ բոլոր մասերը մետադէ կամ մանածէ թելով հիւսած (ինչպէս իրստ կոշտ ու հաստ ուռկան) աղիւսակներով, որ կը շրջասպատեն կապարի կլոր գունդը և կոթի ծայրումը կը դոյացնեն պակունքներ՝ ձեռքէ չ'սահելու համար, — և զուք կունենաք սղորբան: Այդ զէնքով քիւրղը կը ճղմէ իր հակառակորդի զլուխը, կամ — եթէ կամենայ սպանել — կը շարդէ կողերի ոսկորները: Առ հասարակ գաղտնի գործելիս սղորբան կը տեղաւորեն հագուստին մէջ և վրճուական բոպէին միայն երևան կը հանեն:

XVII. Յիշատակութեան արժանի է և վահանը, որ ամենահին զէնքերէն է և պահպանել է քրդերի մօտ իր պատմական ձևը: Քրդերը կը կոչեն՝ խըլխան, խալխան կամ աւելի յանախ գալղան (calcan). վահանն ունի կլոր սկաւառակի ձև, շինւած ամենակարծր թաղիքէ և պատած կա-

շիով: Վահանի մի կողմը կոնածե է և
ունի դիմացկուն կաշիէ կամրչակ՝ բրոնե-
լու համար: Գա ներսն է: Գրսի երեսը,
որի կենդոտը զնդածե է, ծածկած է
պաշտի մեխերով, հաստ-հաստ գլխով, այդ
մեխերն են որ կրդիմադրեն թշնամու սրի
հարւածներին: Գրգերը բաւական շնորհա-
լի կերպով կրգործածեն վահանը և զիւ-
րաթեքութեամբ շարժելով նրան՝ կրպաշտ-
պանւին ներքեր: Վահանը քրդու մօտ
միակ պաշտպանողական գործին է:

Այնքան էլ չարգանք կրվայելէ վահա-
նը քրդու մօտ, որ չաչանի քրդական
առածը, թէ՛ «երեք բան չէ կարելի ծա-
խել—կինը, ծին և զէնքը», ստէպ քիւրդը
«զէնքը» բառին աեղ կրդնէ «վահանը»,
և՛ նայելով նրա խաղացած կարևոր դե-
րին՝ արժէ այդ պատւին:

XVIII. Գոպալը կամ աւելի Գոմպալը
(Combal) նոյնպէս պէտք է դասել պաղ
զէնքերի կարգը: Գոմպալի ամենասովորա-
կան ձևն է՝ $2-2\frac{1}{2}$ արշին երկարու-

Թեամբ մի բարձր ու հաստ փայտ, ծայրը զնդածև և ծածկած հաստազլուս մեխերով: Մեզանում գործածական «բիր» բառով կարելի է բնորոշել գոմպալը: Շասանգամ մի փոքր զալմաղալի պատճառով հովիւ բիւրղը կըշարդէ գոմպալով դէմինի գլուխը:

XIX Սափան կամ սըբան (sepan), Թէև ոչ ամեն տեղ և շատ քչերը կըգործածեն սըբանը, որ մեզանում կըկոչւի՝ պարս, պարսետ, պարսեթ՝ բայց կարելի է հանդիպել զբան քրդերի մօտ: Սըբանի ամենայայտնի ձևն է հետևեալը. կաշիէ փոքրիկ Թաթի նման մի գոգ, որի երկու ախանջներէն ամուր կպցրած են չւաններ: Բիւրղը սըբան գոգին մէջ կրտեղաւորէ մի հաւկթաչափ կամ աւելի խոշոր քարեր, ապա չւանների ծայրերէն բռնած՝ արագ-արագ կըպտտցնէ օդին մէջ և հուսկ յետոյ բաց կըթողնէ չւաններէ մին. գոգի քարերը տժժալով կըսլանան դէպի նըպատակակէտը: Պարսաքարը քրդերէն կը-

կօշի գևրոէ սըբան (kevre sepan) կամ քեռոէի սափան (kerrei sapan):

XX. Օխ (okh), որպէս պատերազմական գործիք օխը (նեա) արդէն քրդերի մօտ էլ կորցրել է իրա վաղեմի նըշանակութիւնը: Բայց լամուքները (քրդուերիսերք) կըգործածեն նրան նոյն նըպատակով ու սլաքի (նիշէն) փոխարէն կըդնեն մախաթանման փայտեր: Էլի քիչ թռչուններ չեն զոհւիր լամուքի օխերով: Աղեղին կ'ասեն եայ (այ) որով և «նեա աղեղը» — «եայ օխ»:

XXI. Այդ բոլոր զէնքերի հեա կըգործածեն քրդերն հետևեալ առարկաները.

ա. Եղջիւր, որի ծայրը, երբեմն էլ բերանը, զարդարած կըլինի մետաղեայ բանւածքներով և կըծառայէ որպէս պահարան աղգօղիի (aghzoti-մանր և դիւրավառ վառօղ):

բ. Վաշեայ տոպրակներ, որոնց մէջ կըգեանդէ բիւրդը՝ զնդակ, քրջեր, վի-

րակապ, արէթ, հրահան, կայծքար,
թուղթ ևն:

դ. Էղէլլիս, ճկոյթի հասաութեամբ և
մօտ $\frac{3}{4}$ թղաչափ երկար հասարակ մե-
տաղէ՝ ասղամանի նման գործի, որի մէջ
կըլեցնէ բիւրզը բիստոն կամ սէշմէ:

դ. Խուղիճուղ (khoutidjough), սա մե-
տաղաշէն մի փոքրիկ տուփ է, որ Էղէ-
լլիսի ծառայութիւնը կրմատուցանէ:

ե. Փըշանքներ (fechanc), թիթեղէ կամ
փայտէ շինած դատարկ բամփուշտներ են,
որոնք կրպարունակեն մի-մի աթլմ (հրա-
ցանի մէջ մի անգամ լեցնելու) վառօղ և
զնդակ:

զ. Փըշանքլլիս, կաշիէ շինած և շը-
քեղօրէն զարդարած բամփուշտաշարքն է,
որ կրկուէ իր վրայ 30—60 Փըշանքներ:

Իրանք և զրանց նման դեռ ուրիշ շատ
առարկաններ կրպարգարեն սպառազին-
ւած քրզու կուրծքն ու կողերը: Մէն մի
խոշոր զարդարւած է գոյնզգոյն և մանր
ու խոշոր հուլունքներով, գոյնզգոյն սեկէ

և մետաղէ զարգարանքներով, որոնք բըր-
դու քայելու միջոցին կրհանենն ախորժա-
լուր չըխկչըխկոց՝ ներշնչելով բըրդու մէջ
անսովոր էներգիա:

Իւրաքանչիւր բիւրդ կը վերցնէ մէկ
փուլթէն աւելի ծանրութեամբ սպառա-
զինութիւն և մի ասեղի չափ բեռ չ'դ-
գար իր վրայ:

«Զէնքի ծանրութիւնը—ոչ թէ կրողին
համար»: (Ս.Ո.ՍԺ):

3. Սոսապիական զէնքեր.

1. Զիւլֆիխար (zülfikhar-зюлфихарь) կամ
Զըլֆըխար. այդպէս կրկուցին այն հրա-
շաղործ սրերը, որոնցով բըրդական զիւ-
ցազներգութեանց և հեքեաթների հերոս-
ները մի բոպէում հազարաւոր հակառակոր-
դներ կը կոտորէին: «...Երկնքի երեսն երե-
ցող փալակը եօթներորդ ցուքն է Հսկայ
Օշինի զիւլֆիխարին, որ իր անպարտելի
տիրոջ մահէն չետոյ սլացաւ երկինք, մինչև
երկնքի եօթներորդ փէրտէն (յարկ) ու

այնանդէն երբեմն կ'արծակէ իր շլացուցիչ, աչք խտտեցնող ցոլքը, որի եօթներորդ ցոլքը միայն մեղ կերենայ...»: Միւնոյն զիւլֆիխարի ընտանիքէն էր չայտնի «Ջահ Իսմայիլ» հեքեաթի հերոսի հրաշագործ սուրբ, որը, սակայն, Շահ Իսմայիլի մահէն չետոյ վիազլօ տիւնիասիին (Բզնունեացո՞ւմ?) մէջ թաղւեցաւ և էլ չերեցաւ մարդկանց:

Հրաշագործ զիւլֆիխարները բազմութիւն են, բայց զրանցմէ ամենազօրեղը այն զիւլֆիխարն էր, որ զործածեց «Իլիմսար Օխ»-ի հեքեաթին հերոս Ջաքերտը:

— Օ՛, Շաքերտի զիւլֆիխարը, ի՞նչ կասէք զուք, նա մի ժամուճ աշխարհ տակն ու վրայ կանէր, եթէ իրա տիրոջ հօրը կեանքին չ'խնայէր... բերէք 100 հազար մարդ և Շաքերտի զիւլֆիխարը

մի բուպէուս կըշարդէ նրանց այնպէս, որ
քէֆդ դայ *)...

II. Այմբոլատ (djèmpolad). Հայ է ճէմ-
բոլատին տէրը, բայց գիտէք հայը ինչ-
պէս տիրացաւ ճէմբոլատին, ահա կըպատ-
մեմ նրա հերեաթը.

«Փամանակի տարածութեան մէջ, մա-
ղըն ու սառատը յարդի մէջ (եղել է,
չէ եղել)...

«Սյնքան վախկոտ էր Խաղարը, այն-
քան երկչոտ, որ, Տէր Աստուած, ինք
իր շուքէն էլ կըվախնար: Այո Խաղարը
չէր ամբնար վախկոտ լինելէ, հէնց վախ-
կոտութեան պատճառով էլ նրա գործը
միշտ ձախորդ կերթար: Վախկոտ Խա-
ղարը նոյն իսկ իր կնոջ համար մի կտոր
հաց չէր կարող տարել (հայերի կիները
չեն աշխատիր, խաթունի պէս ոտք ոտքի

*) Ի լ ի մ տ ա ը Օ ի ի և մի բանի այլ հե-
քեաթներ կըղնեմ յաջորդ հատորներում, պահ-
պանելով բուն քրդական ոճը:

վրայ կրնեաեն կրնստին ու կսպասեն, որ անպատճառ տղամարդը հաց ճարէ ու բերէ. հացի կիները նազուկ են սովորած), բայց երբ է Աստուած վախկոտին հաց տւել, որ Վախկոտ Խաղարին տար: Վախկոտ Խաղարը, չ'նայած դրան, արհեստ էլ ունի, նա չուլֆա է (չուլհակ, ոստայնանկ), այդ պատճառով էլ ամենքը նրան կը կոչէին Չուլֆա Խաղար:

«Մի անգամ Չուլֆա Խաղարին կինը բարկացաւ իւր երկանը և նրան տնէն վռնտեց: Չուլֆա Խաղարը յայով-աղաչելով ոչինչ չի վաստկեցաւ: Կինը հազիւ կարողացել էր ծի կերպ դռնէն դուրս հանել անպիտան Չուլֆա Խաղարին՝ էլ ե՞րբ ներս կ'առնէր, իսկ էր որ...»

— «Ձէ՛, կասէր կինը, ծինչև որ 40 չուլփալ (պարկ) ոսկի չիբերես՝ քեզ ներս բնդուսողը չեմ, ինչ էլ և լինիս:

— «Գոնէ պապենական ճէմբոլասս (ձեռնափայտ, դաւազան) տո՛ւր, որ շրնեբէն պաշտպանւիմ, լացաւ Խաղարը: «Կի-

նր կատարեց նրա վերջին խնդիրքը. Ալմ-
բոլատ անունով մի փայտ կար զարկած
առաստաղի գերանների արանքը— ո՞վ դի-
տէ՝ քանի հարիւր տարիներէ հետէ, վար
առաւ կինը ճէճբոլատը և տւեց Խա-
ղարին:

«Վախկոտ Չուլֆա Խաղարն էր, քեզ
որ ասեմ, առաւ ճէճբոլատը, կնոջը «մը-
նաս բարով» ասաց ու հեռացաւ:

«Շատ ու քիչ գնացածը Աստուծուն է
այան (չայանի), մէկ էլ հասաւ Մուրատ
չային (Նրաճանի գետ) ու օրը երեկոյ
լինելով՝ վախցաւ առաջ երթալ,— պառ-
կեցաւ Մուրատ չայի վրայ շինւած կա-
մրրջի հնադարեան ամրակուռ կամարնե-
րէն մէկին տակ:

«Մեր Վախկոտ Չուլֆա Խաղարը
շատ վախցաւ, դողաց, սարսռաց, աչքը
դուրս ընկաւ, շունչը կռնակէն առաւ,
կողէ կող իննալով հողին քաղւեցաւ, բայց
իզուր—քունը չ'տարաւ: Աչքը փակելու
պէս կանէր թէ չէ՝ այնպէս կերենար,

որ, հայ-հայ, վրայ կրհասնին աժդահա
դեներ... և կըրանար աչքը, կրդողմը վա-
խէն... Ի՞նչ անէ խեղճը... «Բայց արի տես
որ, Վախկոտ Չուլֆա Խազարը կարգալ
գրել էլ գիտէ, ասենք ո՞ր հայը իլիմտար
չէ (գիտնական), որ նա չըլինի, գիտու-
թի՞ւն կուզէք—հային քով վաղեցէք, ա-
ճենայետին հայը խելքով ու իլիմով (գի-
տութիւնով) երկնքի աստղերը վար կ'առ-
նէ...

«Մեր Վախկոտ Չուլֆա Խազարը խել-
քէն էլ պակաս չէր, խելացի լինելուն հա-
ճար էլ զտաւ հետեւալ հնարը. ճէճո-
ւատին վրայ դեերի լեզուովը գրեց այս-
պէս.—

«Պուրատա եաթան Չուլֆա Խազար—

Պիր աթանտա վըրդ պին էզար»:

Այսինքն. «Այտեղ պառկողն է ոստայ-
նանկ Խազար,—

ձգձէ ձի զարկով քառասուն
հազար»:

«Ապա ճէճբոյաւոր տնկեց գլխավերեն
ու ապահով քնեց:

Կէս զիշերին, մէկ էլ տեսնես, երկինք-
երկիր դող ելաւ.— դու մի ասեր՝ 39 հաս
40 գլխանի դե, սար ու ձոր քանդելով,
ճանապարհին հանդիպած ինսանօղլիները
(ազածորդիք) շունչով ներս ծծելով, ձայ-
ներն էլ արար-աշխարհք բռնած՝ — կուգան
դէպի մեր Խաղարը: «Մինչդեռ մեր Խա-
ղարին հիչ հողն էլ չէ, այնպէ՛ս կըխուրժ-
փացնէ, այնպէ՛ս խորունկ քուն կըլինի,
որ չես ասեր թէ դա Վախկոտ Խաղարն է...

«Դեւերէն մին— պարագլուխը— կըտես-
նէ ճէճբոյաւոր ու կասէ իր ընկերներին.—
Աղբրաիք, այստեղ մի ինսան օղլի անվախ
պտուկած է: Դեւերը կըմէկտեղւին ու կը-
ձօտենան Վախկոտ Խաղարին ու կըկար-
գան ճէճբոյաւոր վրայի դեւերի լեղւով զըր-
ւածը:

Պուրատա եաթան 2ուլֆա Խաղար—

Պիր աթանտա զըրգ պին էգար:

«Դողը կըպատէ գեւերի սիրտը, երբ որ

կրկարդան աչգ խօսքերը, թէ Զուլֆա
Խաղարը մէկ զարնելով քառասուն հա-
զար մարդ կը շրջէ:

«39 հատ 40 զլխանի զւերը զուխ-
զլխի, խելք-խելքի կուտան, միշէվէրէ
(խորհուրդ) կանեն, —ի՞նչ անեն, ի՞նչ չա-
նեն և վերջապէս կ'որոշեն իրենց ընկե-
րացնել Զուլֆա Խաղարը:

«Անգին սուրբ Սարգիսը (Խըլլըր) կու-
զայ Խաղարին երազին մէջ և կասէ նը-
րան. — «Զուլֆա Խաղար, ասկէ վերջը
աշխարհիս վրայ ոչ մի բանէ մի վախնար,
որովհետև քու ճէմբուլատդ թըլլըսիմ ա-
ռաւ. ինչ որ ուզենաս՝ ճէմբուլատով կա-
րող ես կատարել», կրսէ ու կ'երթայ:

«Մեր Խաղարն էր, Ա.ստուծմէն շնորհք
առաւ ու վրան էլ այնպէ՞ս ուժ եկաւ,
որ այդպէս ուժ ոչ քրդերն ունին, ոչ էլ
մի ուրիշ մարդ: Ու երբոր զարթեցաւ,
Խըլլըսէն (եռանդէն) 7 թիղ վեր թռաւ
ու կայնաւ 39 հատ 40-զլխանի զւերին
մէջ: 39 հատ քառասուն զլխանի զւերը

երբ տեսանք քաջ Խաղարի կարծրած աչքերը՝ խիստ վախցան ու ճիարերան ասացին.

— Կրներես, Չուլֆա Խաղար աղա, որ քիչ անհանգիստ արինք. բայց մենք եկանք քու մօտ մէկ խնդիրքի համար: Աման, զու գիտես, կատարէ մեր խընդիրքը...

— Ինչ խնդիրք է որ, հարցուց քաջ Խաղարը:

— Մենք 40 եղբայր էինք և ունէինք 1 քոյր, որ իր գեղեցկութիւնով կասէ՝ «Սրե, մի ծագիր, ես կըլուսաւորեմ ալէմ տիւնեան»... Հիմա էլ մէկ հատ սևերես 40 պլխանի դև եկած՝ զօրով տիրացած է մեր քրոջը և միայն մեր ամենամեծ եղբայրը մնացած է մեր քրոջ մօտ... Մենք կուզենք կուել ու ազատել մեր քրոջը, բայց կասեն սևերեսը թըլըսմանած թուղթ ունի վրան՝ չենք համարձակիր...

— Է՛, է՛, եղա՛ւ, կա՛րճ կապեցէք, կասէ քաջ Խաղարը, — մտքերդ հասկացա՛յ՝

կուղէք ձեզ ընկերանամ ու ազատեմ ձեր բոլոր... Լաւ, կուգամ, կազատեմ, հող մի անէք... Կասէ ու, աչքը սիրիմ այգպէս կարիճին, ձեռքը կառնէ թըլըսիմ առած ճէմբոլատը և կիչնայ դէերին առջև: Ծատ կերթան, քիչ կերթան, մէկ էլ կրտեսնեն, որ հընպարան հընզար (հազարը հազարաց) սևերես դևեր մեծ սևերես դևին կրծառային: Մեծ սևերես դևն էլ 39 հատ 40 գլխանի դևերի քրոջ հետ ճիմպիշի մէջ է (կրղւարձանայ):

— Մեկգի կեցէք, տեսնեմ, կրպոռայ քաջ Խապարը... Ես, քեզ եմ ապաւինել, սձւրբ Սարգիս, ո՛ւր ես, հասի՛ր, ինձ ամօթող չիթողնես... Ու երբոր ճէմբոլատը կրշարժէ օդին մէջ և կրխոյանայ «պրճճճճ» առաջ՝ գէպի սևերես դևերը՝ մի ահնթարթում շարդ ու փշուր կանէ բոլոր սևերես դևերին, որոնց հետ կսպանի և՛ սև դևերի պարագլուխը—աղջկայ փաղցնողը, և՛ ինքն աղջիկը և վերջինիս ամենամեծ եղբայրը... «39 հատ 40 գլը-

խանի գլեերը թէև շատ շնորհակալ կը-
լինին հերոս Խաղարէն՝ իրա քաջութեան
համար, բայց շատ էլ արցունք կը թափեն
իրենց աննման քրոջ ու մեծ եղբօր հա-
մար...

«Հերոս Խաղարի սիրտը չ'զիմացաւ
39 հատ 40 գլխանի գլեերի լացուկոծին,
և նա ծունկ չոքեց ու աղօթք արեց Խը-
զրրին, որ գոնէ նահատակ ազգկայ հոգին
յետ դարձնէ: Հերոս Խաղարի խնդիրը
կատարւեցաւ և մեռած աղջիկը սաղացաւ
հէմբոլաաին զօրքովն ու Խըզրրի շնոր-
հքովը:

«39 հատ 40 գլխանի գլեերը շատ ու-
րախացան որ իրենց արեգակնանման քոյ-
րը նորէն սղջացաւ և խորհուրդ արին
որ 40 օր 40 գիշեր հարսանիք տնել և
իրենց քրոջ աստղը կապել հերոս Խաղա-
րի աստղին հետ — ամուսնացել նրանց:
Բայց հերոս Խաղարը չը համաձայնուեց
ու ի՞նչ ասաց, զիտէ՞ք.

— «Ես հայ եմ, ասաց, հայի օրէնքով

2 կին լառնել չի լինիր, ես մէկ կին ունիմ, որ մինչև 40 պարկ ոսկի չ'տանի՞մ ինձ առն ընդունելու չէ:

«39 հաս 40 գլխանի դեերը անմիջապէս բերին 40 պարկ ճինիվիլի ոսկի (հին հռովմէական?) և հերոս Խազարին փառքով ու պատուով նամբայ գցեցին...»

«Այդ ճէմբուլատը, կասեն, մինչև հիմա կայ մի հայի վանքի մէջ»: («Ճէմբուլատի հերեաթէն»):

III. Կիւրզի (gürzi), այգպէս կրկուցեն այն հրաշալի գունտերը (երկաթ, արույր, պողպատ, կապար ևն), որոնք կը կրչուեն անթւելի ծանրութիւն և որոնցմով առասպելական հերոսները վերոյգրեալների նման հրաշքներ կրդործեն: Այգպիսի կիւրզիներէն մին էր, որ գործ կածէր «Չան Իսմայիլ» հերեաթի հերոսուհի Արապ-էօզէնկին:

IV. Ածելի (ծրитва). հրաշալի գէնքերի շարքին կրպատականի նաև ածելին: Մի հերեաթի մէջ, երբ հերոսը «աղջիկն ա-

ուաւ ծիու գաւաղը և սկսեց փախչիլ, կէս
ճանապարհին նկատեց, որ իր ետեւէն ա-
հագին փոշու ամպ կըբարձրանայ... Աղ-
ջիկը հասկացուց Պոստանճի օղլիին *),
որ դէն է եկողը... Պոստանճի օղլին նե-
տեց իր մօտի արտոնած ամեյլին դէպի
յետ և ահա արար-աշխարհ սուր-սուր
ածելի դարձաւ ու դէի ոտքերը կտրուե-
ցան...» («Չէրմէի մանկա» հէքեաթէն):
Կան և ուրիշ տեղեր նոյնպիսի ածե-
լիներ:

V. ԽՈՒՄՈՒՆ ԹՈՒՄԱԽ (khoudourr tok-
hmakeh), որ կընշանակէ «կատաղի՛ր, մ'ուրճ»
կամ «կատաղի մուրճ» և որին կըվերա-
դըրւի մի շարք հրաշագործութիւններ:
«Չինուճաչինայ Թաղաւորին աղջիկը մին-
չև որ «խուտուն Թոխմախ»ի ինքնու-
րոյն հարւածները չ'կերաւ՝ չի յայտնեց
իւր «օխրոյի» անունը...»:

*) Հէքեաթի գլխաւոր հերոսի անունն այդ-
պէս է:

«Յօթն ակէն» հէքեաթին մէջ էլ զըլ-
խաւոր հերոսը (թէմպէլը) «խուտոնու,
թոխմախըմ, խուտոնու» երբ կասէր՝ հրա-
շագործ մուրճը կը հարւածէր նրա թըշ-
նամիներին, մինչև որ վնարէին իրենց զո-
ղացածի փոխարէն, կամ խարդախած ա-
ռարկան ետ դարձնէին:

VI. Գորիզ (coris). աւելորդ չի լինիլ չի-
շիլ այստեղ գորիզը, որ մագնիսացրած
երկաթն է և որով քրդուհին կ'ափսոնէ
(աֆսոն կանէ) այս կամ այն դժբաղդու-
թեան ենթարկւողին—վախեցողին, «լեղին
պատուողին», ջերմահարին ևն ևն: Միև-
նոյն բառը «Կորիզ» հնչուծով յայտնի է
Բալուցի հայոց բարբառում և կրնշանա-
կէ ճէօճէրլի կամ շահրէլի (աես «Ջըմշէ-
րի» մեկնութիւնը):

VII. Չէլիկ շախու, զուտ պողպատէ
դանակն է, որով մաժուներ կրմակարդեն
և կաթէն պանիր կըշինեն:

4. Զինագործները.

Տանկաց-հայաստանում զինագործու-
թիւնը հայերի ձեռքին է: Զինագործնե-
րին բրդերը կ'անւանեն. «խըլըրճի, թը-
ֆընքճի, սիլահքեար, պիշախճի» և մեծ
խարզանք կրտան նրանց: Հայ զինագործը
բրդու երկրորդական Ալլահն է, որի զըլ-
խով երգում կանէ: Ուշագրաւ է, որ հայ-
կական կոտորածների ժամանակ շատ տե-
ղերում քրդերը խնայեցին հայ զինագործ-
ների կենացը և ցոյց տւին վերջիններիս
ամենագորեղ պաշտպանութիւն ընդդէմ
տաճիկ զօրքերի և թիւրք խուժանի,
«զինագործի բրդը (պատիւը) մեր բրդն
է» ասելով:

Իւրաքանչիւր քիւրդ ինքն էլ կարող
է քակել և նորէն շարել բոլոր դէնքերը:
Նոյն իսկ բրդուհիները՝ ծանօթ են զի-
նագործական մի քանի տարրական զի-
տելիքների և ի պահանջել հարկին անձամբ
զուրս կուզան ցեղի թշնամեաց դէմ:

Ձինադործներն իրենց տւած ապրանք-
ների փոխարէն կ'ստանան քրդերէն՝ իւղ,
պանիր, ծորթ ևն: Նահապետական թրամ-
փան (trampa) — ապրանքն ապրանքով փո-
խարինելու սովորութիւնը — մինչև այսօր
կրպանպանի քրդերի մէջ: Քիւրղը փող
կունենալ կամ ծարղկանց կողոպտելով,
սպանելով, գողանալով ևն և կամ հաղա-
րէն մէկ ծախու որևէ բան քաղաք տա-
նելիս:

Թ.

ՌԻՏԵԼԻՔ ԵՒ ԽՄԵԼԻՔ

1. Քրդական կերակրներ.

Քրդու խոհանոցն ազգաա է. նա ոչ ծանօթ է և ոչ էլ կրդործածէ բարդ կերակուրներ: Ս.հա քրդական կերակուրները, որ միառմի կրնկարագրեմ աչստեղ:

I. Կոմա կամ վաթիլա (goma, patila).— Մեղ ծանօթ սալաքարին վրայ կլորակ ձևով թանձր խմորն եփելէ չետոյ՝ կրհանեն նրան կրակամոխրի տակէն, որ լեցրել էին խմորին վրայ՝ սալաքարի երեսին տեղաւորելէ չետոյ: Թանձր հացի ներքեր, երեսը և կողերը հաստ շերտով

կարծրած են: Երեսի կեղևն զգուշու-
թեամբ կրհնուացնեն վրայէն և ասպա
փխրուն միջուկը ձեռքով լաւ կրփշրեն,
որ աւաղի նման կրկուտակւի ներքեւի կե-
ղևին մէջ: Այգ կեղևն ստացած է կլոր
և խորր սկաւառակի ձե ու ոչ մի աեղէ ոչ մի
ճեղքւածք չունի: Մինչ տղամարդը հացի մի-
ջուկը փշրելով է զբաղւած՝ անդին քրը-
դունին մեծ տապակով կրհալէ կարագ
իւղը ու կրատաղէ: Այգ իւղն առատօրէն
կըլէցնեն փշրած միջուկին վրայ, որ ամ-
բողջովին կրթրչի և իւղը լնանալով՝ կը-
բարձրանայ մինչև ներքեւի կեղևի սլու-
կունքները: Այնուհետև թևերը կըսոթ-
տեն ու կըմօտենան արդէն պատրաստ
կոմալին, ու կսկսին ձեռքերով դունդեր
շինել ու իրար ետեւէ կուլ տալ առանց
ծամելու: Երբեմն կոմալի խմորը կըշաղեն
կաթով: Կոման քրդու ամենալարգի խմո-
րեղէնն է, որով կրհիւրասիրէ ամենաբար-
ձրը հիւրերին:

II. Զէրէվէթ (zeremet) կամ Զարաւաթ

(zaravat).—ցորնի ալիւրէ բարակ լաւաշ հացը սաճի վրայ եփելէն չետոյ, քրդուհին մածուն կըջրէ սխտորջրով, և ապա մի խորունկ աման դնելով կրակամոխրի վրայ՝ կըլեցնէ նրա մէջ 2—3 զգալ մածուն, որի վրայ էլ կըդնէ մի լաւաշ և զգալով կըտեղաւորէ, որ լաւաշը թրչւի մածնում. ապա նորէն կըլեցնէ մի քիչ մածուն, նորէն մէկ լաւաշ... այդպէս շարունակելով մինչև որ մտադրեալ քանակութեամբ լաւաշն սպառի: Սխտորջրած մածունը ծածկած է լաւաշները: Այնուհետև ամանին տակը նոր կրակամոխիր (մրեղ) քաշելով՝ կըթողնեն որ լաւաշը բոլորովին ծծէ մածունը, որմէն չետոյ մի կողմ կ'առնեն ամանը, դանակով աղիւսակածև կըկտրատեն կերակուրը և վրան հալած իւղ ածելով՝ կտրւածքները ծածկելու չափ, կսկսին բռով ուտել արդէն պատրաստ պատւական զէրէվէթը:

III. Բարակ հում լաւաշն է, որ իւղի մէջ կարծրացնելով կըպատրաստուի պի-

շի կոչւող կերակուրք, որ կուտեն ռու-
փով (պէքմէզ) կամ մեղրով:

IV. Լաւաշի խմորը բարակացրած՝
պատրաստ է. քրդուհին բաժակի բերանով
կլոր-կլոր կրկարատէ խմորը, նման մեր
եկեղեցւոյ մասին և այդ կլորիկ փոք-
րիկ լաւաշին մէջ կրդնէ մի քիչ՝ վիշրած
թարմ պանիր կամ իւղով ու սոխով
տապակած միս, ու այդ լաւաշին վրայ
կրծածկէ մի երկրորդ լաւաշ, երկու լա-
ւաշների ծայրերը, շուրջը, մատով ծալ-
ծրլելով կրմխացնէ. այդպէս կրշարունակէ
պատրաստել պէտք եղած քանակութեամբ,
որմէն յետոյ այդ խմորեղէնները կրտա-
պակեն իւղում ու կուտեն: Այդ կերա-
կուրք կրկուսի բէնիլի կամ կոշելի:

V. Տար ջրում բաւականաչափ աղ դը-
նելէն յետոյ մի քիչ էլ փայտի մոխիր
(քիւլ) կրխառնեն հետը և նրա վրայ էլ
քշիկ-քշիկ ալիւր լեցնելով՝ կրպատրաստեն
այն նոսր խմորը, որմէն քրդուհին զրդա-
լով կրլեցնէ՝ օճաղին վրայ տապակում

հալւող իւղին մէջ, մինչև որ տապակին
ատակը ծածկւի, բայց մէն մի՛ գդալ խը-
ժորը առանձին մնայ, չիխառնւի միւսնե-
րին: Խժորները իւղում կըրղբջին ու կը-
ստանան սպունդի ձև: Լաւ կարծրելէն
չետոյ վար կ'առնեն և նորը կըլեցնեն:
Սչդ հետաքրքիր խժորեղէնը կըկոչւի
«խատի լոխմասի» (khadi lokhmassi), որ
կը նշանակէ «դատաւորի պատառ»: Խա-
տի լոխմասին էլ կուտեն «քաղցրեղէ-
նով»:

VI. Միջին Թանձրութեամբ խմորը
պատրաստ է և քրդուհին մաղը երեսի
վայր դարձրած՝ առած է առջևը, կրկարէ
մի-մի փոքր դունա խժոր և բութ մա-
տովը կը ճնշէ այդ խժորը մաղի ծակո-
տիքին վրայ, որով խժորին վրայ էլ կը-
դոյանան խիտ առ խիտ բշտիկներ. ահա
այդ մատնոցանման խժորներն են, որ իւ-
ղում տապակելով՝ կունենանք «մաղի
վրայ» կոչող կերակուրը:

VII. Ցեղապետների ապարանքներում

արդէն ձառած են փարլավա և խատէյիֆ կոչւող յայտնի արևելեան կերակուրները, որպէս և ճիմիլան (djimila) որ հայկական ճամուռն է՝ թաժա հացը իւղուձ թըրջելով:

VIII. Չաւարի, կորկոտի, բրնձի և եղիպտացորենի փիլաւ և ապուր:

IX. Մսաչրուձ սոխը խոշոր-խոշոր ձանրելով կ'եփեն հախնի'ն. բացի այդ՝ եախնի կը պատրաստեն շիբիկով, ձէթով, դմակով:

X. Ոչխարի, այծի և հորթիկի ոլորներով ու գլխով՝ խառն ստամոքսի (շիրիտա), փորի (իշքէձպէ) և ճարպի մանրամսի (խըջմա) հետ կեփւի այն համով հոտով կերակուրը, որ կը կոչուի քէլլէ փաշա (խաշ): Կովի, եզան և զոմէշի խաշը կը կոչուի սինկիր (singuir):

XI. Ոչխարի, այծի և հորթիկի նախճամէջի կամ նախազի մէջ, լաւ լւաղէն յետոյ, կը լեցնեն սոխ, պղպեղ, սև պղպեղ, զանազան կանաչեղէններ և բրինձ

կամ ձաւար և կ'եփեն մսաջրում: Դա է հռչակաւոր պումպարը:

XII. Թարմ քաղցուին (շիրէ) մէջ ալիւր խառնելով ու եփ տալով կ'ստացւի մալէզը (malés), որ կուտեն վրան իւր ածելով կամ ձուածեղով և կամ ընկուղով: Այդ իսկ մալէզէն կըշինեն պաստեխը և ռոճիկը ընկուղով (սուճուղ): Մալէզ կրկոչեն քրդերը և այն խիւսը, որ լագերի և այլոց մօտ յայտնի է լանթակ անունով:

XIII. Տութմաճը (doutmadj) ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հայկական արշտայի մի քանի տեսակները, որոնցով ապուր կեփեն կամ իւղով տապակելով կուտեն:

XIV. Ոսպով, ճուլպանտով, լոպիով, եղիպտացորենով, սիսեռով և այլ հատիկներով ապուրները սովորական կերակուրներ են, ինչպէս և թանապուրը, կաթը, կաթնապուրը և թանը... Թանը — դա քրդու արիւնն ու մարմինն է. «Տէօլ է թըռշ, նանէ քօրէկ» (թթու թան

և կորեկ հաց), դա այն պատուական կերակուրն է քրդու համար, որ նա օրական 10 անգամ ուտելով չի ծանծրանար: Ապա պէտք է չիշել պանիրը, սերը, եղը, թորախը, խերը, մածունը, զանազան թ[թ]ւեղէններ, թարխանայ (դդմած), թրնորիկ կամ քէշկէկը, և այլն և այլն, որոնք կրդարդարեն քրդու ծշտաբաց և հիւրասէր սեղանը:

XV. Ի վերջոյ չիշենք և Սըլեմանին կամ Սիւլէմանին (sülemāni) և համարեա չիշած կըլինի՞մ քրդական բոլոր կերակրոները: Սիւլէմանին դեռ նոր տեղացած ձիւնն է, որ վրան ոռւմի լեցնելով կուտեն:

Աւելորդ չի լինիր նկատել, որ վերոյիշեալ կերակրներէն շատերը զործածական են և՛ հայերի մէջ:

Ապա երկու խօսք միայն հիւրասիրութեան ճասին: Այդ կողմէն հայն ու Քիւրդը եղբայրներ են. ինչպէս Տաճկա-հայաստանցի հայի, այդպէս և քրդերի սե-

դանը միշտ բայ է բոլոր պատահական,
ծանօթ-անծանօթ, ազգակից և այլազգ,
թշնամի և բարեկամ հիւրերի առաջ:

Կարելի է ապրել քիւրզ ցեղերի մէջ
ամիսներով առանց մի դահեկան ծախսե-
լու: Քիւրզը ոչ կրժանձրանայ ոչ էլ կը-
դժկամակի կամ երես կըգարծնէ հիւրի
յարատե ներկայութենէն:

— «Հիւրն իր ուտելիքին չափ լիու-
թիւն կըբերէ հետը», կասէ քրդական
առածը, այդպէս և հետեւեալները.

— «Հիւրն Աստուծոնն է, չէ կարելի
չընդունել»:

— «Աստուած կամ հրեշտակները եր-
բեմն հիւրի դիմակին տակ կըփորձեն
մարդկանց սրտերը. վա՛յ այն մարդուն, որ
չետ կըդարձնէ Աստուծոյ հիւրերին»: Այդ
և դրանց նման բազմաթիւ առածներ ու
աւանդութիւններ կան, որոնց մէջ կ'ար-
տացօլէ քրդական ցեղերի հիւրասիրու-
թեան բարձր յատկութիւնը: Բայց այդ
երբէք չի խանդարեր, որ իր մօտ հիւրա-

սիրոյ թիւն գտած մարդը, նոյն հիւրասիրողի ձեռքով կողոպտւի և մինչև անգամ սպանւի, նրա բնակարանէն հեռու տեղերու մ:

Ի լրումն ամենայնի առիթէն կողաւիմ յայտնելու, որ քրդերը թէև, իբր թէ, օրական երեք անգամ կուտեն, բայց իսկապէս քրդուն համար ուտելու ժամանակ է, երբ նա քաղցած է, թէկուզ օրական 10 անգամ: Քրդերը չեն սիրեր և չունին կենցաղավարական որևէ ծրագիր: Այս բոպէին նա կուտէ՝ քեզ նման 10 մարդու կշաացնող կերակուր, մի ուրիշ անգամ, ընդհակառակը, նոյն քիւրդը չափէ գուրս ստկաւակեր է:

Այսպէս թէ այնպէս, քիւրդը կուտէ և կրխմէ ազահարար:

2. Խմելիք.

Քրդերը, որպէս խմիչք կրգործածեն... չաչաստանի զուլայ, բիւրեղանման, առատահոս և կենսատու ջրերը, որոնք ամեն մի քարի, ամեն մի թփի տակէն կրզրլ-

գրլան հեղասահ և քու ախորժակը կը-
զրրգուեն: Ս.մեն գիւղ ունի իրա պատուա-
կան, անձահական աղբիւրները, որոնցմէ
վազող ձարգարաի անվերջ հատիկները
կըպարգևեն քրտերին փառաւոր առող-
ջութիւն:

Եթէ քրտուհին կամենայ մի առանձին
չարգանք ծառուցանել իրա այս կամ այն
հիւրին՝ նրա ոտքերը լւանալէ չետոյ կը-
հիւրասիրէ նրան ռուսիի շէրպէթով կամ
խուշապի ջրով—մրգաշրով:

Սուրճի գործածութիւնն ընդհանրացած
չէ, բայց ոմանց մօտ, և աւելի խոնախ-
ներում, կըհանդիպինք սուրճի փոքրիկ-
փոքրիկ բաժակներին: Սուրճը սովորաբար
կըխմեն դառը, առանց շաքարի:

Փ.

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Ք.

1. Խաղիրկուն.

Հարսանեաց համար քրդերն ոչ ոքին չատկապէս հրաւէր չեն ուղարկեր: «Լսողը կուգայ», «ի՛նձ պատուողը կուգայ», ուղողը կուգայ», այսպէս կասէ քիւրդը: Բայց հարսանիքատիրոջ տնէն հեռու զտնուղ ծանօթ-բարեկամներին «վէ՛նկ տայի՛շ» (հրաւէր) կանեն:

Հարսանեաց նախնիքաց երեկոյեան, երբ հարսնեօրնեքը և մանաւանդ փեսի հասակակից ընկերները հաւաքւած են փեսի տանը, այդ երեկոն կանցնի շատ ուրախ,

որովհետև ներկաներէն ով ինչ հիւնար ունի՝
պէտք է ցոյց տայ: Խաղի երեկոյ է այդ, որի
համար էլ Բալուցիք կրկոյնէն խաղիրկուն:
էլ զանազան մարմնամարզական խա-
ղեր, էլ աչքակապութիւններ (կէօզպաչ-
նի), էլ խմբական պարեր, էլ կատակներ
ու սրախօսութիւններ հազար ու մի աե-
սակ... էլ ինչե՛ր ասես՝ այդ երեկոյ տեղի
չեն ունենար:

Տալուլ-զուռնան մէկ կողմէն կրքրքրէ
երիտասարդ քրդերի հոգին և կրհրաւիրէ
նրանց զիւրի ընդարձակ հրապարակում
սուսերամարտութեան:

Ղաւալը միւս կողմէն հաւաքած է իր
շուրջը բաւական ծանրազուխներին և
«միտ»-եր կրքաղէ նրանց սրտի խորքերէն:

Տալին ու զանազան շլինները կանանց
կողմն են տիրապետել ու եօք կրծգեն
նահիլ տաքարիւն քրդուհիների կուրծքն
ու թևերը:

Տուտուկները մանուկներին ու պատա-
նիներին են զրաւել մի այլ տեղ, ուր նը-

րանցմէ իւրաքանչիւրը պէտք է ցոյց տայ-
իր շնորհքը «տուտուկ փչելու՞»:

Աշուղներն էլ իրենց սաղերով մատըն-
ւած չեն անուշաղբութեան, նրանք էլ
ունին իրենց երկրպագուները, երկու սե-
ռէն էլ, որոնք լարւած չափշտակութեամբ
անծնատուր են եղել աշուղների բանա-
կրօններին:

Մի բան, որ կրպակասի այգտեղ, դա
կարգն ու կանոնն է, ներդաշնակութիւ-
նը: Մնացեալ ամենայն ինչ կատարեալ է,
ինչպէս կասեն Բայուցիք՝ «մարն զմա-
նուկը չի ճանչնար»: Այդ բոլոր «ուրա-
խութիւններին» և նրանց առընթերակից
կերուխումին հաւասարապէս մասնակից
է և ինքը փեսացուն:

Այդ գիշեր ոչ ոք բնելու չէ. ասենք՝
եթէ մէկը կամենայ էլ, ոչ մի կերպ չէ
կարող գլուխը բարձի դնել այդ բարի-
լոնու՞մ:

2. Հարսնառ.

Միւս օր կրհաւաքւին բոլոր հարսնեւորները և նախանշիկէն յետոյ, երկսեռահագին մի բաղձութիւն, կրղիմեն դէպի հարսի հօր տունը: Կ'երթան՝ ձի, ջորի, էշ հեծած, սալլի վրայ նստած և հետիոտքն: Տավուլ-գունան ճանապարհին աւկանջ կրխլացնէ իրա միսպաղաղ անվերջ «խըլըն խալխնի» մառչով: Հետիոտն քայլող երիտասարդներէն երկ-երկու հոգի մեծ ոգևորութեամբ կրմենամարտեն սրով ու վահանով, և իւրաքանչիւր զոյգ կ'աշխատի ուղեկիցների աւելի մեծ բաղձութիւն զրաւել իր շուրջը:

Հարսնեւորների առջևէն կ'երթայ թախտրավանը: «Թախտ» կրնշանակէ զահաւորակ, ըավան կամ «ընվան» — ճամբայ, և հետևաբար թախտրավան կրնշանակէ՝ ճամբորդական պատգարակ կամ զահաւորակ կամ դեսպակ: Թախտրավանը բաւական նման է մեր զիակառքերին:

Վրան ամպհովանի, ֆուրգոնի ծածկոյթի նման, իսկ ներքեէն երկու երկաշն ծողեր՝ զարդարւած զոչնղգոչն կտորներով (լաթ) ու ծաղիկներով. այդ ծողերի ծայրերին կըլծեն 4 ընտիր ջորիներ, որոնք կըկրեն իրենց զլխին, վզին ու կրծքին վրայ բազմաթիւ բոժոժներ ու զանգակներ:

Փետի տնէն գնալիս՝ թախտրավանի մէջ կընստի փեսան կամ նրա մայրը և կամ մերձաւոր ազգականներէ մէկն ու մէկը. իսկ հարսի հօր տնէն վերագառնալիս թախտրավանուժը կըտեղաւորեն հարսին, «հարսնեղբայրներին» ու «հարսնբօրերին»:

Հարսնառ գնալիս առնւազան մի քանի տասնեակ սպառազինւած մարդիկ անհրաժեշտ են, որոնք իրենց հրազէնների որոտով պիտի առանձին փալլ տան հարսանեաց այդ հանդէսին:

3. Առեանգումն և մերժումն.

Աղջիկ փախցնել կամ առեանդելը քրր-
դերի մէջ խիստ սովորական և պատւա-
ւոր բան է: Բայց առեանդման էլ զանա-
զան շարժառիթները կրլինին, որոնցմէ
մի քանիսն անհրաժեշտ կրհամարեմ այս-
տեղ չիշել, որովհետեւ մեր նկարագրու-
թեան ամբողջացումն այլ կրպահանջէ:
Ահա.

1. Եթէ նշանադրութենէն չետոյ երկու
խնամիների միջև որեւէ անախորժութիւն
է տեղի ունեցել՝ զօրեղ պատճառներով,
այլ դէպքում աղջկայ հայրը ամենայն
իրաւամբ կարող է չետ վերադարձնել փե-
սի կողմէն վճարւած դիւսապնի (պաշլըղ)
մասը, որ նշան է իր աղջկայ ծեռքը մեր-
ժելուն և մերժելէն չետոյ իրաւունք ու-
նի ուրիշին ծախելու իր մալը: Սակայն
աւելի բարեոք կրհամարւի սպասել՝ մինչև
մերժւած ինեսացւի ամուսնանալը մի այլ
աղջկայ հետ: Սպասելու առաւելութեան

պատճառները երկու են.—նախ՝ մանչը
ամուսնանալով ուրիշի հետ՝ յոյսը կըկտրէ
և աչքը կըհեռացնէ մեր աղջիկէն և երկ-
րորդ, որ աւելի կարեւոր է, ճակատագրի-
րը մեր աղջկայ և այդ տղի աստղերը
մօտեցուց իրար և մենք մեր կամքով
հեռացրինք, արդ՝ մանչուն աստղը ու-
րիշ մէկի աստղին չ'միացած՝ անար-
դարութիւն կըլինի մեր աղջիկը ծախսե-
լը, չէ՛ որ մանչը տան սիւնն է, աղջի-
կը—էլի պատի ծեփ և ծախու մալ:
Ասենք աղջկայ հայրը որոշ չափով պար-
տաւոր էլ է այգպէս վարւելու, որպէսզի
նախկին փեսացուն շատ չիզրզուի և եր-
կուստեք անհաշտ դրութիւն չ'ստեղծւի:
Եթէ հնարաւոր է, պէտք է այնպէս վար-
ւել, որ մալը գնողը (փեսացուն) ինքն էլ
սառի և աչքաթող անէ նախկին սիրոյ
առարկային: Ապա թէ ոչ՝ մալն աղետա-
բեր փոթորիկ կըհանէ հօրը գլխին, որ
ցանկալի չէ,—կարող է մալի պատճառով
կռիւ ծագել երկու կողմերի միջև և վեր-

ջանալ բաղձաթիւ կեանքերի կորուստնե-
րով ու հիմք ձգել ժառանգական թրշնա-
մութեան—վրէժխնդրութեան: Հակառակ
դէպքում, նախամեծար համարելու է,
եթէ փեսացուն զոչաղ տղամարդ է, զայ
ու առւանդէ մալին և այդպիսով վերջ
դնէ քրոնիքական վէճին: Վերջին դէպքում
փեսացւին անհրաժեշտ են սպառազինւած
մարդիկ:

II. Երբ քիւրդ տղամարդը կը սիրէ այս
կամ այն քրդուհուն, որի ծնողքը սակայն
հակառակ են նրանց ամուսնութեան, այդ
դէպքում տղամարդը իր համախոհներով
պէտք է յարձակւի աղջկայ հօր տանը
վրայ և փախցնէ իր սիրած աղջկան, որի
ժամանակ նոյնպէս սպառազինւած ոյժե-
րի անհրաժեշտութիւն կ'զգացուի:

III. Ենթադրենք որ Ալին ժառանգա-
կան կամ մասնաւոր թշնամութիւն ունի
Ոլիին դէմ, որը մի գեղեցկուհու հետ նը-
շանւած է և շուտով պիտի ամուսնանայ.
Կու պէտք է ջանաս ամեն կերպ, Ոլիէն

վրէժ լուծելու համար, «յաւիշտակել» նրա սիրուհուն՝ կամ ուղղակի հօրը տունէն և կամ հարսնատի ժամանակ, երբ աղջկան իր հօր անէն առած՝ կրվերագառնայ Ուրին: Յաճախ կրպատահի, որ առեանգման միջոցին սոսկալի կռիւ կրծազի մէկէ աւելի ցեղերի մէջ և տեղի կուտայ սոսկալի արիւնահեղութեան: Առեանգւողը շատ անգամ կրլինի հայ, ասորի կամ մի այլ բրիստոնեայ ժողովրդի աղջիկ կամ հարս, որի համար էլ նոյն զալմաղալները տեղի կունենան:

IV. Աղջկայ ձեռքը կրզլացել և՛ այն պարագայում, երբ փեսացուն չ'կարողանայ որոշեալ պայմանաժամին վնարել աղջկայ գլխագինը, որ կրլինի դրամ կամ բնտանի կենդանիներ, զէնք, վարելահող ևն ևն:

4. Խալամ և Տիտղոս.

Ենթադրելով որ վերոյիշեալ անախորժութիւններէն և ոչ մի գոյութիւն չու-

նի՝ մենք մեր ընթերցողներին հետ հե-
տևենք մեր հարսնեւորների ընթացքին, որ
տալուլ-ղուռնացով ու նկարագրւած բազ-
մութեամբ կրդիմեն զէպի աղջկայ հօր
տունը:

Եթէ երկու խնամիների բնակավայրերի
միջև կան ուրիշ գիւղեր, աւաններ, եւյ-
լաղներ, օպաներ... հարսնեւորները կանգ
կառնեն այդ տեղերում և շնորհակալու-
թեամբ կրնգունին տեղացիների մասու-
ցած ուտելիքն ու խմելիքը՝ հարսնեւոր-
ների համար և խալաթը (հագուստեղէն,
ղէնք, զարդ, զորդ ևն) փեսացուի և հար-
սի համար: Յաճախ երբ փեսացուն կամ
խալաթ տւողը ցեղապետի անէն են, խա-
լաթը կրլինի Թանգանոց, օրինակ. մի
զօյզ ջորի սիրուն Թամբերով զարգար-
ւած, կամ նժոյզ: Կրպատահի որ փեսա-
ցուն թէև մարապալար դասէն է, բայց
քաջութեան պատճառով սիրւած ցեղա-
պետէն, երբ կ'անցնին վերջնի տան մօտէն՝
ցեղապետը դուրս կուգայ պատշգամբ և

կըշնորհէ փեսային որեւէ տիտղոս՝ անւանելով նրան «պէկ», «աղա», «միր» ևն: Իսկ եթէ հայ է փեսացուն և արժանի սեպւած այգպիտի բարձր շնորհի՝ ցեղապետը իր ձեռքով կըփաթաթէ նրա ճիտը կարծիր լաթ և կանւանէ «մելիք», որպէս կրկուցին նրանք մինչև իրենց մահը:

5. Հարսի հօր տանը և վերջին գնումն հարսի.

Հարսնեւորներն աղջկայ հօր տանը մօտենալիս՝ միաժամանակ կարծակին բոլոր հրաղէնները, վառօղի ծուխը թանձր ամպի նման կըպատէ խնամու տունը. չ'անցած 2 րոպէ՝ կրկին կ'որոտան հրաղէնները, և այս անգամ աղջկայ հօր կողմէն էլ 1, 2 կամ 3 հրացան կարծակեն, որ կընշանակէ թէ «պատրաստ ենք ընդունելու» (նշան սիրոյ և խաղաղութեան): Իսկ եթէ աղջկայ հօր կողմէն չ'պատասխանեն եկւորների կրկին հրացանածղութեանը, լուրթիւնը նշան է

արիւնահեղութեան, ապացոյց որ աղջիկը
տալու միտք չունին: Մի կողմ թողնելով
այդ պարագան, որ ամեն ինչ կախած
կրլինի բացառապէս զէնքերի շնորհքէն,
ես կըշարունակեմ նկարագրութիւններս
հանդարտ եղանակով, երբ լռութեամբ
չեն պատասխանած:

Նարսի հօր կողմէն արձակելով 1—3
հրացան՝ կըփութան խմբովին դիմաւորել
խնամի-հարսնեւորներին, դեռ տուն չիհա-
սած: Ահա այդ միջոցին միայն արդէն
իսկական հարսանիքն (vèiva—բեյբա) ըս-
կսած կըհամարեն երկու կողմէն:

Ապա ընդարձակ հրապարակի վրայ,
երկու կողմի բաղձաթիւ հարսնեւորները
կըկազմեն մի մեծ օղակ, որի կենդրոնու-
մը կընւազէ տավուլ-զուռնան և երկու
խնամիների կողմէն մէկ-մէկ կամ երկ-եր-
կու հողի, մերկացրած սրբրով ու վահան-
ներով, կսկսին ճրջիլ: Այդ զործողութիւնն
անպաշտան կըկատարուի և այն պատճա-
ռաւ, որ իրր թէ փեսի կողմէն հրապար-

բակ եկողը վճռել է զէնքի ուժով խլել
դիժացիների թանկագին ապրանքը — մալէ-
վայը կամ մալէպան — աղջիկը: Այդ նը-
շանակալից ու հետաքրքիր մենամարտու-
թեան ականատես վկայ է և փեսան, որ
երբեմն չի քաշւիր խրախուսական բառե-
րով դիժելու իրա կողմնակցին (սովորա-
բար եղբորը կամ հօրեղբորորդուն). — Ապա,
իմ քաջ, երեսս ճերմակ պահէ, տակը չի
մնաս: Սրբագործւած սովորութիւնների
կարգն է անցած այդ գործողութիւնը,
բայց ես մի անգամ Ալխատիանում ակա-
նատես եղայ աղջկայ կողմի մենամարտու-
ղի սպանւելուն, ողևորութեան միջոցին
փեսի եղբայրը սրով ճղեց հակառակորդի
գլուխը: Մական զարմանալի բան, այդ
սպանութիւնը մաղաչափ անգամ փոփո-
խութիւն առաջ չի բերեց իրերի դրու-
թեան մէջ, ու դեռ ընդհակառակը, խնա-
միները քաջալերական բացականչութիւն-
ներով մի ուրիշին հրաւիրեցին հրապա-
րակ շարունակելու ինկնողի գործը: Այ-

նուամենայնիւ ծիշտ կաշխատին, երկու կողմէն էլ, որ այդ խաղը վերջանայ առանց արիւնահեղութեան: Իսկ մեծամասամբ կրվերջանայ մարտը աղջկայ կողմի պարտութեամբ:

Հակառակ դէպքում, եթէ երկու կողմըն էլ յամառութեամբ շարունակեն մրրցութիւնը՝ մնալով երկուստեք անպարտելի՝ այդ դէպքում փեսի հայրը կամ հօրեղբայրը առաջ կանցնի և կըզոչէ.

— Պէ՛ս է, լօ՛ (bessé, lo!) կամ պէ՛ննու լիա՛ (bennou lia!), որ կընշանակէ՝ բաւէ! Ապա կըզայարի մենամարտը:

Այնուհետև տալուլ-դուռնան էլ—ի մեծ ուրախութիւն քո անբաղդ ականջների— կըկարէ իւր ծայնը: Փեսի հայրը աւելի առաջ անցնելով՝ կըխօսի.

— Է՛յ, տօսթի, քէյնէ էդեօ պոօշը մըն (éy, dosti, kèinè éteu broche men)— Այ խնամի, ծախիր ինձ աղջիկդ:

Անծիշապէս առաջ կանցնի աղջկայ հայրն էլ և բոլոր հրապարակի կենդրո-

նուժ երկու խնամիները կսկսին մի զաւեշտական, ծիծաղաշարժ սակարկութիւն:

ա. Եթէ փեսան մինչև այդ ժամանակ վճարած է բոլոր պաշլըղը՝ այդ վէպը ուժ աղջկայ հայրը, որպէս զին իր աղջկայ, կը պահանջէ մի խիստ աննշան զուժար, օրինակ. «տըլօլօթա» կամ 60 փարա կամ 12 կոպէկ:

Փեսի հայրը կը զարմանայ այդ «չիլաւած, չ'եղած թանկութեան վրայ» և իր կողմէն կառաջարկէ 5 փարա—1 կոպէկ: Կրբարձրանայ ամբօխային ընդհանուր քրքիջ, կըլսեն այս ու այն կողմէն բացականչութիւններ, երկարատև ծիծաղ...

Ի վերջոյ զաւեշտաբան սակարկողները կը հանգին մի եզրակացութեան և սակարկութիւնը կը վերջանայ:

բ. Եթէ փեսան զեռ չէ վճարած պաշլըղը կամ նրա մի որևէ մասը, այդ սակարկութեան մէջ, որ կը տարւի էլի ծի-

Ճաղաշարժ տոնով, հարսի հայրը կրպահանջէ իսկապէս խիստ բարձր դին, մինչև որ երկուստեք զիջելով՝ հասնին փեսի պարտքի չափին, որ և կրվեարէ փեսի հայրը հէնց այգտեղ:

Սակարկութեան հանդէսը վերջանալէ յետոյ բոլոր հարունեորները կը դիմեն աղջրկաց հօր տունը, ուր կը մնան մի քանի ժամ, երբեմն մինչև 2—3 օր և այգքան ժամանակի ընթացքում՝ կերուխում, խաղ ու պար, զանազան օյիններ ու սրախօտութիւններ կը ծառայեն որպէս ուրախ ժամանց:

6. Հրաժեշտ և մի հին սովորութիւն.

Երբ հարսը հազնւած-զուգւած է, մուլան կամ սէչիտը կը մտնի կանանց մէջ և հարսը մէջտեղ կաշնեցնելով՝ կասէ մօտաւորապէս հետևեալը.

— «Սատուծոյ հրամանով, մարգարէների օրէնքով, ամուսնացուների ծնողաց

համաձայնութեամբ և հակառի անեղծանելի գրով մեր աղջիկն այսուհետև պատկանելու է այսինչ խնամիի այնինչ որդուն»:

Ու կրկարդայ հարսի գլխին մի երկար օրհնութիւն:

Ապա կանցնի տղամարդոց կողմը և կրկրկնէ նոյնն ու կրվերչացնէ մօտաւորապէս հետեւեալ բարեմաղթութիւնով.

— Խոնամի, մեր աղջիկը գեղեցիկ է՝ քան ճէյրանը, անուշ է՝ քան մեղրը, աղնիւ է՝ քան աղաւնին, հեղ է ու խոնարհ՝ քան գառնուկը... այդ թանկագին մալը, որ մեր աչքում հաւասար է աշխարհի արժէքին, մենք ծախեցինք քեզ, որ նա գառնայ քո տան զարդերի ամենազլխաւորը և ամենապատուականը... Հայգէ՛ (օ՛ն), Աստուած բաղդաւոր մալ անէ, խէրը տեսնես ու բարի պտուղը վայելես... Ժողովուրդ, ասէք «ամէ՛ն»:

Բոլոր ժողովուրդը միաբերան կրգոչէ ու կրկրկնէ «ամի՛ն»: Այնուհետև համ-

բուրելով փեսի և նրա հօր ու ծօր կամ մերձաւորների ուսերը՝ ամենքը կըշնորհաւորեն զանազան բարեմաղթութիւններով, որմէն յետոյ կընստին «Հրաժեշտի ճաշկերոյթ» (Երխըլ կիթ շօրպասի կամ Երղըլ կիթ շօրպասը) կոչւող սեղանը:

Փորերն էլ կշաացնելէ յետոյ զուրս կուզան խնամու անէն:

Երբ հարսը կընստեցնեն թախտրավանին մէջ՝ բոլոր հրացանակիրները միանգամէն կարծակեն իրենց հրաղէնները և այդ իսկ ըօպէին փեսի հայրը մի քանի բուռ պղնձէ կամ արծթէ զրամներ կըսըսկէ թախտրավանին վրայ: Աղքատները կըհաւաքեն դրամները: Կարողութիւն չունեցողները զրամի փոխարէն կըսըսկեն չոր միրգ ու սիսեռ, որմէն յետոյ կըմեկնին հարսնէօրները. բայց զուպաշարւած ևս մի նոր զգացմունքով, որովհետև չէիր կարող կարծել, որ հակական մի ամենահին սովորութիւն այգպիսի հարազատութեամբ պահպանուել է

հայի արեան ծարաւի քրդերի մէջ... Մը-
տաբերի'ր Արշակունի Արտաշէս արքայի
հարսսնիքը և Գողթան երգիչներէ երկու
հրաշալի տողերը.

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն
Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ իհարսնութեանն
Սաթինկան»:

Մինչդեռ այդ սովորութեան հետքերը
մեզանում չ'կան...

7. Զոհաբերութիւն.

Վերագարծին նոյն աղծուկն ու կեն-
դանութիւնը կրտիրէ հարսնեորդների մէջ,
մինչև որ կրհասնին փեսի տունը և վեր-
ջինի ազգականներէն կրնդունին ծրգեղէն-
ներ ու խալաթներ: Երբ թախտրավանը
կրկանգնի փեսի տան դրան առջև՝ կ'ո-
րոտան հազարաւոր հրաղէնները, վերջին
անգամը լինելով: Այնուհետև կսկսի զո-
հաբերութեան գործողութիւնը: Թախ-
տրավանին առջև կըզոհեն խոյեր, ա-

րու հորթ, զանազան թռչուններ (նոյն-
պէս արու), մինչև անգամ և եզ, գոմէշ,
որոնցով կրկերակրէին թաղի կամ զիւղի
ազբատները: Զոհարերու թենէն չետոյ հար-
սը կիջեցնեն թախտրալանէն և առօք-
փառօք կրտանին ներս: Ստէպ, փեսի տան
զունէն ներս մտցնելիս հարսի զլխին կրկին
կը սրսկեն դրամ և միրգ:

8. Առագաստը և նրա պահպանները.

Մինչ հարսնեւորները կուտեն, կրխմեն,
կրխազան... անդին առագաստը կրպատ-
րասաւի հարսի հօրը (որպէս իր աղջկայ
օժիտը) նւիրած կահ-կարասիներով ու
զարդարանքներով, նոյնիսկ պղնձեղէն
ամաններով ու կար ու ձեի պարազա-
ներով: Իսկ ամբոխի մէջ կը լսւի.

— Հարսն ու փեսան յողնած են, հան-
գրատութեան կարօտ են: Մի քանի ձերեր
կրպատասխանեն.

— Հայգէ՛, հարսն ու փեսան թող
առանձնանան մի քիչ:

Այդ ատեն նորագոյգը (հարսն ու փեսան) կրմանին առազաստ (Ճիպինլուխ— djibinloukh) ամբոխին թողնելով շարունակ-
ւող զւարճութեանց ձէշ:

Փեսի հայրը, նորագոյգի առազաստ
մանելէն յետոյ, դրսէն կրկողպէ զուռը և
կրհրամայէ ոտքէ գլուխ սպառազինւած
երկու երիտասարդների, որ սուսերամերկ
կանգնին առազաստի դրան երկու կողմը
որպէս պահապան, որպէսզի՝

ա. Անպարկեշտ, հետաքրքիր աչքեր
չ'կարողանան որևէ ճեղքւածքէ զիտել
ներսի անցու դարձը:

բ. Դրան մօտ զալմազալներ, բարձր
խօսակցութիւն (մանաւանդ առազաստի
վերաբերմամբ), երգ ու պար և առհասա-
րակ որևէ ազմուկ չ'լինի: Պահապաններն
իրաւունք ունին նոյն իսկ սպանելու այդ
կանոնների գէժ զիտակցաբար գործող-
ներին:

գ. Դաւաղրութիւն չիօարքւի հարսի կամ
փեսի կեանքին գէժ: Կրպաասահի, որ փե-

սի կամ հարսի անձնական թշնամիները
խորամանկութեամբ, որպէս հարսնեոր-
ներ, ներս մտած և այդ մոմենտին սպա-
սած կրլինին՝ «առաջաստն հարամ անե-
լու մօք»:

Դ. ձիները (դէերը) հակառակ են ա-
ռաջաստ մտնողներին և բաց դուռ կը-
փնտռեն ներս մտնելու և հարսին խրդե-
լու համար, պահապանների ներկայութիւ-
նը կը սանձահարէ նոյնիսկ ճիներին:

9. Զուգաւորումին.

Շատ չ'անցած՝ փեսի ձայնը կազդա-
րարէ «պատուոյ պահապանների» (խօլէ
բրզան—kholè erzan) արծակուծը. այդ նը-
շան է, որ տեղի է ունեցել անդրանիկ
սեռական չարաբերութիւնը: Եւ կը բաց-
ւին առաջաստի դուռն ու պատուհան-
ները: Նախ դուրս կուզայ փեսան, ապա
կինը: Փեսան կը գիմէ դրան մօտ հաւաք-
ւած ժողովրդին և ձեռքը կը ծքին դրնե-
լով՝ կասէ մեկին շեշտերով.

— Ալլահ իշխուն վաննան քի, ժընէ էմա քէյնէ պի (կերդւիմ չանուն Աստուծոյ, որ իմ կինը կոյս էր): Կամ.

— Խօտէ պըղանը ու տըպէժըմ քի ժըն էմըն թէմուզ գէջէ է (Աստուած գիտէ և ես կը վկայեմ (կրհաստատեմ), որ իմ կինը մաքուր կոյս աղջիկ էր):

Այդ ազդարարութենէն անմիջապէս չեաոյ 1—2 պատուաւոր մարդիկ ձի կը նստին և քառատրոփ կըսլանան դէպի հարսի հօր տունը, աւետիս տալու ամենքին, որ՝—Գէջէ էվան ուիէ սըրի պու (ծեր աղջիկը ներմակերես է), կամ. «Քէյնէ էղի հալալ նան վօրտ ու». (ծեր աղջիկը հալալ հաց է կերել):

10. Բերանբացէք.

Նախ քան կուսութեան և խախտածութեան մասին խօսելը անհրաժեշտ կրհամարիմ երկու խօսք ասել բուն առաւգաստային կեանքի կամ «բերան բացէք» մասին:

Երբ զոչգը կրճտնի առաջատա՝ փեսան կրհանւի և կրփորձէ պառկիլ: Իսկ հարսը, առաջուց խրատւած իր ծօրմէն, լուռ ու անտարբեր կուչ կուզայ մի անկիւն: Փեսան կառաջարկէ նրան 2—3 անգամ՝ զալ-պառկիլ, սակայն մերժուծն կստանայ:

Հարսը ամաչկոտ է, կրքաշւի, միլթէ կարելի է օտար տղամարդուն մօտ պառկիլ, ինչ կասեն Աստուած և մարդիկ... Թէև այդ տղամարդը գնել է հարսին նրա հօրմէն, բայց առքը դեռ կատարեալ չէ. պէտք է զիա պավ էվի (հարսի հօր փեսացուն. չ'պէտք է մոռանալ, որ մինչև այդ բոպէն հարսը դեռ ժըն, ժէօն—կին չի կոչւիր, այլ «աներոջ աղջիկ», իսկ փեսան կրկոչւի աղջկայ կողմէն «հօրս փեսացուն») կրկին գնէ իր հարսնացուն հէնց իրմէն:

Ինքնավաճառման հետաքրքիր այդ մոմէնտին փեսան, վերջին անգամը լինելով, կրխնդրէ հարսնացւէն.

— Կէլընէ պավ էմըն, որը՝, ուտքիը

լէ ժը մը՝ ըսա *). կամ — Քէյնէյէ խալ էմա,
պէ՛, աաքօ էթիա **):

Հարսը իր որոշման մէջ անդրդւելի կը-
մնայ — չի չանձնւիր օտար տղամարդուն
— և միշտ խօյս կուտայ: Այդ հետաքրր-
քիւր սովորութիւնը (ինքնապահպան
ձեւականութիւնները) հետզհետէ կարծէք
տեղի կուտայ մի աւելի պարզ ձեւի, որ
մեր գաւառաբարբառներում կը կոչւի՝ բի-
րանբացէք, համտեսի պախշիշ, էռջի
քիշերւայ պուատիկյ, բեյնի բանողչէք,
էտի առջի առուտուր ևն:

Փեսան այս անգամ իւր հալալ ամուս-
նուն գնելու համար պէտք է նրան նւիրէ,
անմիջապէս, մի որևէ ոսկեղէն կամ ար-
ծաթեղէն զարդ (մանեակ, ապարանջան,
օղեր, մատանիք, վարսակալ ևն). եթէ
այդ միջոցին չունի կամ աղքատ է՝ կը-
խօստանայ որևէ հագուստեղէն կամ դար-

*) Իմ հօր հարս, եկ, ննջի՛ր ինձ հետ:

***) Գուստրդ իմ աներով, եկ, ննջի՛ր այստեղ:

դեղէն. խոստացւած իրը գնելու որոշ
պայմանաժամ չի դուրի, որովհետև փե-
սան իւր խոստումը կատարելու համար
կերդի իր և կնոջ արևոյ:

Այդ սահարկութիւններէն յետոյ—հար-
սը կը յաճունի...

Այն ամեն դէպքերում, երբ. ա. աղջիկն
օրինաւոր ճանապարհով է հարսնացած.
բ. բռնի խլւած հօր տնէն. գ. զաղտնի
փախցրած—առևանգած է. դ. անծնական
կամ ցեղային թշնամու ձեռքէն յափըշ-
տակւած,—միշտ առաջաստային ձևակա-
նութիւնները միևնոյնն են:

11. Կուսութիւնը խախտած հարսը և նրա վիճակը.

Արդէն շատ հազւագիւտ են այնպիսի
դէպքեր, երբ քրդուհին դեռ չ'ամուսնա-
ցած՝ կորցրած լինի իւր կուսութիւնը,
իսկ եթէ երբէք հազարէն մէկ լինի էլ
խախտած՝ փեսան իրեն թոյլ չի տար
հրապարակ հանելու այդ «ոչ-մարդկային»,
«անբնական», «զաղանային», «էշիբի

պատւին սազ չեկող» ևն ևն եղելութիւնը: Այդ դէպքում փեսան կրհամակւի վերին աստիճանի անզուսպ վրէժխրնդրութեան ծարաւով դէպի ամուսինը և եթէ ցեղակից չէ՝ նաև դէպի նրա ցեղակիցները, որով վերջ իվերջոյ տեղիք պիտի արւի արիւնահեղութեան:

Հարսի կուսութեան խախտւած լինելը հրապարակաւ կարտաչայտւի այն դէպքերում միայն, երբ հարսն առևանգւած է փեսի թշնամու աներոջ տնէն կամ յափշտակւած հարսնառի միջոցին հէնց թըշնամիէն: Այդ դէպքում փեսան դուրս կուգայ առադաստէն լքւած, գլխիկոր, սաստիկ վրդովւած և կրներկայանայ հասարակութեան հետևեալ խօսքերով.

— Քանի որ Աստուծոյ հրամանով, մարգարէների օրէնքով, մարդոց խորհրդով ու իմ կամքով եղած ամուսնութենէն յետոյ ես այդ աղջկայ մօտ կուսութիւն չ'գտայ,— ահա ձեր ամենի ներկայութեանը կրխայտառակեմ այդ կնոջը, որ ինծմէն ա-

առջ ուրիշին է պատկանելիս եղել, կր-
եսայտառակեմ և թալաղս (ածուսնական
կապ) արձակելու համար կրնետեմ քարս:

Եւ առնելով 1—3 քար՝ կըշարտէ հե-
ռուն, կըթքէ այն կողմը և մեկին շեշ-
տերով ու բարձր ձայնով կաւելացնէ.

— Ինչպէս որ այդ քարերն ինկան
ինձմէ, նոյնպէս և այդ կիներ արձակուած
է ինձմէ, նա իմ կիներ չէր և չէ:

Էլ այնուհետև Աստուած միայն գիտէ
դժբաղդ կնոջ քաշած անարգանքն ու
չարչարանքները: Կրճերկացնեն նրան իւր
հարսնութեան զարդերէն, ածուխով կը-
սևացնեն երեսը (կամ որեւէ սև ներ-
կով), կըթքեն երեսին, նոյնիսկ նրա հետ
եկած «հարսնեղբայրներն» ու «հարսըն-
քոյրերը» կանեն միևնոյն բանը, կըհաչ-
հոյեն ու խիստ անպատիւ խօսքեր կը-
շրպարանեն նրա, նրա հօրը, մօրը, ցեղա-
կիցների և ազգականների հասցէին և այլն
և այլն: Քրդական թաթի ապտակը, եր-
կաթէ բռունցքի համն էլ կըտեսնէ խեղճ

կինը... ի վերջոյ՝ ոտքերը բոպիկ, գլուխը մերկ, խաչտառակաւ ու աղտի մէջ կորած, երբեմն և արնաշաղախ—նա ստիպուած է հեծնելու էշի վրայ՝ հակառակ ղիւքով և էշի պոչը, որպէս սանձ, ձեռքին բռնած, աղմկող ամբոխի ուղեկցութեամբ, պիտի շրջի գիւղին մէջ...

Նրան տեսնողները կանիժեն «սատանի ծնունդը»:

Ի յրուժն ամենայնի, իբր վարակիչ ախտ, կրվճանաւի հարսը փեսի տնէն և նրա բրնակած գիւղէն...

Նա այնուհետև դատապարտուած է մշտնջինական անարդանքի և մինչև մահ պէտք է մնայ իր հօրը տանը, ուր նոյնպէս չափէ դուրս կրղղւին նրամէն և կրծեծեն, կրտանջեն ու ամեն օր, ամեն բոպէ կրչիշեցնեն իր մեղքը...

Մահը միայն կարող է փրկել զժբաղդ արարածին այդ անտանելի կացութենէն!

12. Անպարտ զոհեր.

Վերև նկատեցի ես, որ խախտածութեան դէպքերը շատ հազւագիւտ են. բայց նոյնիսկ այդ դէպքերէն ոմանք արդիւնք են անխիղճ, անաստուած վրէժխընդրութեան, որով անմեղ քրդուհին բարոյապէս կրճահանայ:

Քիւրդը կամենալով ամենաժանր վրէժ լուծել իր թշնամիէն՝ կրհամարծակի աչդպիսի եղանակով արատաւորել նրա պատիւը. նա կրգործէ այդ զազանութիւնը—զարհուրելի զրպարտութիւն, որով գիտակցաբար կրնահատակէ նա մի անմեղ կոյսի, չաչտարարելով նրան խախտւած!

Եւ ոչ մի իրական միջոց չի գործադրուիր փեսայի ասածն ապացուցանելու կամ հերքելու համար:

Ձեր հարցին, թէ ի՞նչպէս կարելի է առանց անհերքելի ապացոյցների հաւատալ մի-միայն փեսի լոկ երկու խօսքին

ու կնոջը այդ դրութեան հասցնել, բիւր-
դը կրպատասխանէ.

— Այդպիսիները համար դատավա-
րութիւն չէ կարող լինել. բայց թէ փե-
սի ասածն ուղիղ է—դրան պէտք է
անպայման հաւատալ, որովհետեւ մի
այդպիսի գրպարտութեամբ փեսան կը-
շարժէ Ալլահի բարկութիւնը թէ իր և
թէ իրա տոհմին վրայ:

ՎԵՐՉ Ա. ՀՍՏՈՐԻ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

երև.

Նախերգանք 5

Գլ. Ա.—Աշխարհազրսկան և Պատմական տեղեկութիւններ.—1. Բնակութեան սահմանները և հայրենիքի գաղափարը, 2. Քրդերի թիւը, 3. Քրդերի ծագումը, 4 Քրդերի զրայիները և նրանց փոխադարձ չարաբերութիւնները, 5. Բաժանումներ, 6. Քրդերի ազգանունները և նրանց փոփոխութիւնները 19

Գլ. Բ.—Մարդաբանական տեղեկութիւններ.—1. Մարմնի կազմը-ւածքը, 2. Ընդհանուր տեսութիւն... 66

Գլ. Գ.—Քրդու բնակարանը և նրա պարագաները.—1. Մարապալարի բնակարանը, 2. Աղալարի ապարանքը, 3. Խաշնարածների բնակարանը, 4.

- Խաշնարածների ցեղապետների կամ
Սուրուհիների վրանները, 5. Խաշ-
նարածների հիւղեր, 6. Փոփոխու-
թիւններ 72
- Գլ. Գ.—Քրդու հացը, օձաղի շուր-
ջը, լուսաւորութեան առարկաներ և
ամաններ 86
- Գլ. Ե.—Երկրագործութիւն և Երկ-
րագործական գործիքներ 112
- Գլ. Զ.—Որսորդութիւն.—1. Թռչ-
նորսութիւն, 2. Վայրենի կենդա-
նեաց, 3. Զինորսութիւն 117
- Գլ. Է.—Զգեստ և Զարդ.—1.
Քիւրդ տղամարդու հագուստը, 2.
Քրդուհու հագուստը, 3. Զարդեր և
գեղեցկացուցիչ միջոցներ 127
- Գլ. Ը.—Զէնքեր, Առասպելական
ղէնքեր և նրանց պարագտները.—
1. Ընդհանուր տեսութիւն, 2. Սո-
վորական զէնքեր, 3. Առասպելական
ղէնքեր, 4. Զինագործները 140

Գլ. Թ.—Ուտելիք և Խճելիք.—1. Բրդահան կերակրներ, 2. Խճելիք... 177

Գլ. Ժ.—Հարսանիք.—1. Խաղիրկուն, 2. Հարսնառ, 3. Առևանգումն և մերժումն, 4. Խալաթ և Տիտղոս, 5. Հարսի հօր ասնր և վերջին գնումն հարսի, 6. Հրաժեշտ և մի չին Սովորութիւն, 7. Զոհաբերութիւն, 8. Առաջաստը և նրա պահապանները, 9. Զուգաւորութիւն, 10. Բերանբացէք, 11. Կուսութիւնը խախտած հարսը և նրա վիճակը, 12. Անպարա գոհեր . . . 188

